

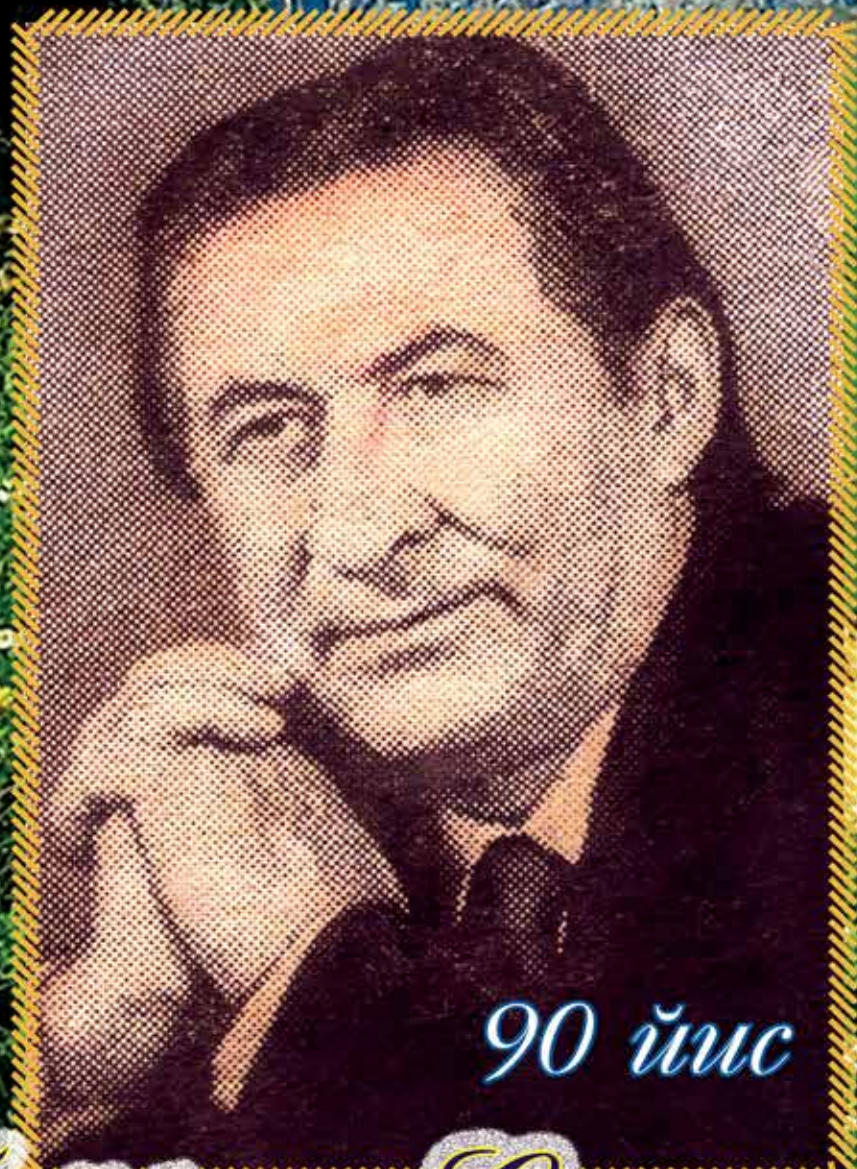
16+

ISSN 0235 - 0173

Самур

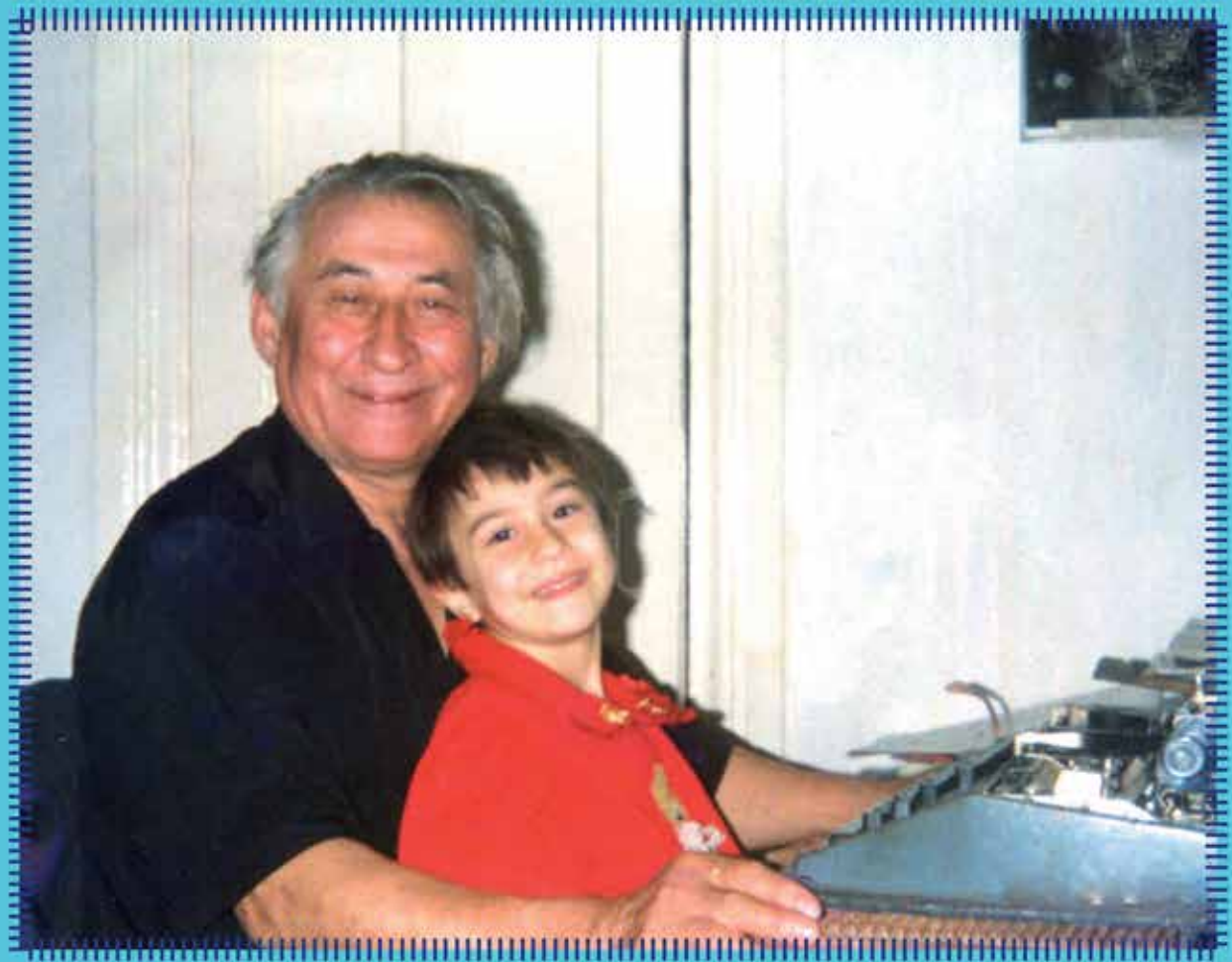
1
2019

январь - февраль

90 ʻис

Байрам Салимов

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издается с 1952 года.

1

2019

январь - февраль

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Чепелукъар хъиз.3

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪДИН ШАИР

БАЙРАМ САЛИМОВАН

90 йИС.

Гъажи Гашаров. «Зун квез буржлу яз
амукъда...» *Макъала*.....5

Байрам Салимов. Чилерай къил хкаж-
дайвал цуьквери. *Шиирар*.....11

Абдуселим Исмаилов. Умудлувал квадар
тийиз тухвай уьмуьр. Шаирдикай фикирар
ва веревирдер.....26

Са рекъин тарсар. *Гъикая*.....30

ГЪИКАЯТ

Мирземет Салманов. Цаварин чигер.
Повесть.....36

ТАРЖУМИЯТ

Дагъустандин халкъдин шаир

Мирзе Давудован 80 йис.

Мирзе Давудов. Шиирар. З. Къафлано-
ван, А. Исмаилован таржумайра.....75

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАБАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №1, 2019
январь - февраль
На лезгинском языке

ТАМАШИЯТ

Арбен Къардаш. Мирзе-Алидин геж муьгьубь-
ббат. Къуд пердедикай ибарат тамаша.....80

САТИРА ВА ЮМОР

Югъур хъурай. Четин суал. Аклизвай лифт.
Гъвечи гыкаяя.....95

Выход в свет 11.03. 2019 г.

Тираж 444 экз

Печать офсетная

Бумага офсетная

Формат 70 x108 1/16

Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7

Заказ № 345

Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике
Дагестан.

***Редакция и издатель:** Государственное бюд-
жетное учреждение Республики Дагестан “Редак-
ция республиканских литературных журналов “Со-
коленок” и “Литературный Дагестан”.*

***Адрес редакции и издателя:** 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.*

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абур гъизвай де-
лилрин дуьзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар кун
чарасуз я.

Редакторгин заф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ЧЕПЕЛУКЪАР ХЪИЗ...

Чехи яшарин инсанриз 21 лагъай асирдив накъ гатлунайди хъиз я, амма ингъе адан 19-йис алукънава. Къуй вич дуьньядин вири халкъар патал ислягъвал мягъкемардайди хъурай! Къуй ам гъар са касди цийи йисак, пакадин йикъак кутазвай умудар къилиз акъуддайди хъурай!..

Чи къисметдиз акъатнавай девир, къенин инсаниятди Чилин винел кечирмишизавай уьмуьр пара къурхуллувилер галайбур я. Абур тIебиш-бурни ава ва инсаниятдилаи вичелай, уьлквейрни халкъар техникадин рекъяй йигиндиз вилик физвайвилелай аслубурни. Лугъун хъи, тIебиатди вичин зурни гъайбат инсандиз вири девирра къалуриз хъайиди тир. Гилани гъакI яз ама. Амма, алай девирдин алимри тестикъарзавайвал, гилан хътин завалар ва барбатIвилер тIебиатдин гьаларихъ са девиррани хъайиди туш. Идан себебни гуя инсаният вич тIебиатдив, цавун бушлухрилай океанрин деринриз къван элкъвена къунвай дуьньядив инсафсузвилелди эгечIун я.

Я жеди.

И мукъвара урусатрай хтанвай са касдихъ галаз ихтилат-суьгъбет ийиз, чун хъуьтIуьн гъавайрикайни раханай.

- Дегши хъанвай затIни авайди туш,- лагъанай ада,- хъуьтIер гъа хъуьтIер я, гатарни - гъа гатар. Дегши хъанвайди инсаният вич я. Халкъар ва миллетар, уьлквейр ва гъукуматар дегши хъанва.

Дугъриданни, яз гъакI я. Алатай асирдин 70-йисара, месела, Чилин винел инсанрин къадар къуд миллиарддив агакънава лугъузвайди тир. Къе, лагъайтIа, муьжюьд миллиардикай рахазва. Бес ида къурхуллувилер арадиз гъизвачни? Къачун, икъван инсанар суьрсетдалди, хъвадай целди таъминарунихъ абур галачиз яни?

Алай аямда авай виридалайни зурба къурхуллувал, шаксуз, илимдинни техникадин рекъей вилик фенвай, са вахтара гъич фикирдизни текъведай хътин ва инсаният са куьруь вахтунда къирмишиз алакъдай такъатралди яракъламиш хъанвай зурба ва къудратлу уьлквейрин арада авай

бягьсер ачух дяведиз элкъуьн мумкин тирвилин кърхуллувал яз аквазва.

Амма, фикир гайила, имни тек кърхуллувал я. Ихътин, эхир вири дуьнья патал мусибатдинди жедай ядерный дяведик кьил кутадай жуьрэт, гьикъван кърдратлубур хъайитлани, сад-къве уьлкведи авун – им чIалахъ тежедай кар я.

Инсан патал кърхуллувал гьар сана ва гьар са чIавуз авай затI я. Саки гьар юкъуз чи япарихъ интернетдинни телевиденидин, радиодинни газетрин арачивилелди галукъзавай къван хабаррикай гзаф пай завалрикай, бедбахтвилерикай, инсанрин кьилел къвезвай хата-балайрикай жезва. Ихътин крари риклер пара тIарзава, гьар са касдив ам вични хата-баладикай заминламини туширдакай фикир ийиз тазва.

Месела, цIийи йисан вилик Магнитогорск шегьерда гзаф мертебайрин кIвале газ хъиткъинна лагъана агакьай чIуру хабарди, низ чида, гьикъван инсанрив чпин кIвалера газдин пичер ва амай тадаракар ахтармишиз тунатIа.

Гилан инсанар яхдиз тала машинраваз пара къекъвезва. Шегьеряр йисандавай-йисуз гьаркбу ва кбулай ийизватлани, рекьера инсанрин кьилел къвезвай бедбахтвилерин къадар тIимил жезвач. Гьар йисуз тек Дагъустанда машинар сеbeb яз телеф жезвайбурун къадар вишералди гьисабзава. ЦIийи йисан анжах сифте гьафтеда республикадин рекьера цIуд касдилай артух чIехибур ва аялар телеф хъана.

Гзаф вахтара, дуьньядин кьилел алай кърхуллувилериз артух фикир гуз, инсанри гьамиша чпин япун кIанел алайбур гьич квазни къазвач. Кузвай лампадал элкъвезвай чепелукъар хъиз я инсанар. Лувар кайибур чилел аватзава, амайбуру чпин девран гьалзава.

**Чепелукъар, кьил квахънавай луж хъана,
Элкъвезва экв яргъаз гузвай лампадал.
Назик лувар уьлуьг авур гуж хъана,
Амукънач сад, вирибуру хъиз, пакадал.**

**Гьикъван ялнай экуьнихъ а кесибди,
Са хъиткъерни гьатнай къведай пенжердай.
Йиф кумач жал са ам патал тартибдик?
Экв жедалди, амайбуру кеферда.**

**Лампа кузва. Лужни ава демина,
Налугъуди, экуьни мад эцядач
Пакамдалди вирибурун кефина
Ва гьар садни инанмиш я:
-Зак кядач!..**

Таквадай баладикай Аллагъди хуьрай!- лугъудай чи чIехи бубайри.

///

Дагъустандин халкъдин шаир
Байрам Салимован 90 йис
(1929-2014)

«ЗУН КВЕЗ БУРЖЛУ ЯЗ АМУКЪДА...»

Дагъустандин халкъдин шаир Байрам Салимов (Салимов Байрам Наврузбегович) 1929-йисан 5-майдиз Азербайжан ССР-дин Къусар райондин СтIуррин хуьре гъурчехъан Наврузбеган хзанда дидедиз хъана. Ам цIипуд лагъай аял тир. СтIуррин хуьр Шагъ-дагъдин кIане, Къурушрин хуьрелай чапла пата авай дагъдин гегъенш тIулал экиЯ хъанва.

Гъа хайи хуьре ада 7-класс акъалтIарна. Абур Ватандин Чехи дяведин йисар тир. Салимоврин чIехи хзандай са шумуд кас фронтдиз фенай. Дяведин майданра, душмандихъ галаз хъайи женгера, къулан стхади, игитди хъиз, вичин чан Ватандин азадвал патал къурбандна. Амайбур, залан хирер хъана, хтанай.

КIелунал рикI алай жегъил гада Дербентдин педучилищедиз гъахъна, 1947-йисуз анаг кубтягъна. Яшар тамам хъанвай жегъил анжах гила армиядиз къуллугъ ийиз физва. Ам Высший военно-воздушно-десантный училищедиз гъахъзава. 1957-йисуз гъа училище акъалтIарай ва лейтенантвилин чин къачур офицер къуллугъ ийиз Украинадиз ракъурзава.

Армиядай хтайдалай къулухъ (1958-65-йисара) Б.Салимова сифте газетдин ва гуьгъуьнлай журналдин редакцияра отделдин зеведишвиле ва жавабдар секретарь яз кIвалахна.

Б. Салимован сифте шиирар 1947-48-йисара лезги газетда, 1952-йисалай «Дуствал» альманахда чапзава. Амма адан яратмишунрин сифте камар ар-

мияда къуллугъай йисарал гьалтзава. Шаирди гъвечи эсеррихъ галаз санал поэмаярни гъиле къазва. ИкI, Б. Салимован ватанпересвилин темадиз бахшнавай, хрестоматийра гъатнавай «Портсигар» поэма пайда жезва. Шаирди жегъил офицердиз вичин Ватан кIан хъуникай, ам паталди чанни гуз гъазур хъуникай сугъбетзава. Гъа са вахтунда ада поэмада жуьреба-жуьре миллетрин аскеррин дуствал, абурун кьегъалвилер устадвилелди къа- лурнава. И поэма лезги шииратда аскеррин уьмуьрдикай яратмишнавай сифте эсеррикай сад я. Адан мана къени куьгъне хъанвач.

КIелдайбуру ва критикади сифте эсерар хушдиз къабулна шадвал акагай Б. Салимова мадни еке гъевесдалди кIвалахзава. 1959-йисуз адан сифте ктаб «Женгинин рекъе» чапдай акъатзава. Гъа йисалай алай аямдал къведалди шаирдин къадалай артух шииррин ва поэмайрин, балладайрин ва сатирадин кIватIалар акъатнава. Бязибурун тIварар къан: «Лувар», «Инсанар, багъишламиша», «Вучиз Кавказда аслан авач», «Мани хуьруьз хтана», «Чижрен рехъ», «Амадагар», «Къветрен муг» ва масабур. Шаирдин эсерар урус, испан, азербайжан, къзаха, уйгур, эстон, Дагъустандин халкъарин чIаларални Москвада, Бакуда, Магъачкъалада, Алма- Атада акъатнава.

Б. Салимова Е. Эминан, А. Гъажидин, СтIал Сулейманан, А. Фатахован, Х. Тагъиран, Ш.-Э. Мурадован рехъ давамарзава, А. Саидовахъ ва И. Гъуьсейновахъ галаз къад лагъай асирдин къвед лагъай паюнин лезги шиират вилик тухуник вичин пайни кутазва.

Шииратда вичин сифте камарилай башламишна, Б. Салимова хайи хуьруьн, хайи чилин, хайи халкъдин месэлайриз къетIен фикир гуз хъанай. И месэлаяр адан яратмишунрин къилин темайриз элкъвезва. Вичин гъвечи хуьр, бубайрин юрдар, лезги чил гъамиша рикIе хвейи шаирди, «гъикъван уьмуьр захъ хъайитIан, зун квез буржлу яз амукъда» лугъузва:

**Зун фенвай вун машгъур ийиз виринра,
Рагаралай вун къалуриз, шегъер хъиз.
Вакай чIалар куькIвена зи хуруда,
Къванер падна экъечIавай цуьквер хъиз.**

Вичин девирда уьлкведин ва хайи халкъдин уьмуьрда хъайи важиблу са вакъиани шаирди фикир тагана тунач. Гъам 1966 ва 1970-йисара Дагъустанда хъайи залзалаяр, гъам 80- йисарин «перестройка», гъам СССР чукIурун себеб яз, лезги халкъ къве патал паюн ва масабур.

Б. Салимован шииратдай аквазвайвал, ам датIана гъерекатда ава, цIийи художественный алатрихъ (образрихъ), таъсирлу ибарайрихъ (гекъигунар, эпитетар, метафораяр ва мсб.) къекъвезва. Нетижанда гъам манадин ва гъам формадин жигъетдай къешенг чIалар яратмишзава.

Шаирдин рикIе, З. Ризванован чанда хъиз, къве патал пайнавай хайи халкъдин тIал йис-сандивай артух жезва ва иллаки Советрин гъукумат чукIурна, лезгийринни лезгийрин арада «сергъятар» чIугурдалай къулухъ:

**Сад ийидай Къуба, Куьре – Ватан зи
Къутармишдай азабдикай вахтунин...
Им я мурад хкажзавай виждан зи,
Ахъайзавай рехъ лезгийриз бахтунин...**

**Чун, инсанар, спичкадин къалар туш,
КІан хъайила, пайдай къвед-пуд чкадал..
Са тІуьн патал яшамиш жез, малар туш,
Ша икІ тежен чун чи хайи накъвадал...**

Ашкъидин тема шииратда куьтягъ тежедай тема я.

Виликан девиррин лезги эдебиятда и месэладай вичин ялавлу гаф талгъай шаир бажагъат жагъида. Б. Салимовни и темадикай къерех хъаначир. Адаз муьгъуьббатдиз бахшнавай гзаф чІалар ава. Са чешне гъин:

**Вакай цІай хъана са масад патал,
Зал гъалтайла руьхъ хъана тек са гъаб,
Ни ятІани чим акъудна ви цІал,
За ви руьхъведа чІугвазва азаб...**

Б. Салимован кІеви дуст рагъметлу Жамидина къелемдин юлдашдин 70 йисан юбилейдиз талукъ гафуна шаирдин ашкъидин чІаларикай икІ лугъузва: «КІанивиликай гъикъван бажарагъ аваз кхъизвай шаир хъайитІани эхирдал къван муьгъуьббатдикай мани лагъана куьтягъиз жезвач. Са маса девирда ашкъидикай садани икъван чІавалди лугъуз тахъай тегъерда мани лугъун хъийида».

Ашкъидин ялавдин цІелхемри Б. Салимован рикІни канвай, адав секинвал вугун тавунвайди чаз шаирдин агъадихъ галай цІарарай аквазва:

**За цуьк цана вун паталди бахчада,
Адав вун кІур гуз, зун яд гуз эгечІна.
А цуьк гатуз вун захъ галаз экъечІнач,
Амма хъуьтІуьз вун галачиз экъечІна.**

Ватанпересвилин, кьагьриманвилин, дуствилин, ашкьидин месэлайриз хьиз, шаирди уьмуьрда гьалтзавай татугайвилериз, яни сатирадиз еке фикир гузва. Шаир ва публицист М. Жалилова Б. Салимован сатирадикай икI лугьзува: «Шаир датIана хьуьрезва. Хьуьтуьлдиз, зарафат, айгьам кваз, рикIиз тIал акьат тийидайвал хьуьрезва. Чи рехнейрал, татугайвилерал, чак квай тахсиррал айгьамар гьалчзава. И хьуьруьни шаир вични сагьарзава, шиирар кIелзавай ксарни. РикIер уьмуьрдин туькьуьлвилерикай михьзава» (Жалилов М. Б. Салимован сатира. Лезги газет. 1999, 29-апрель.).

Гьакьикьатдани XX лагьай асирдин 70-80-йисарилай эгечIна сатирадин ва юмордин чIалар, чи республикада хьиз, Москвада «Крокодил» журналда, «Литературная газета», «Литературная Россия» газетра акьатзавай Байрам Салимован тIвар Вирисоюздин кIелдайбуруз шаир-сатирик хьиз машгьур хьана. Урус чIалал меркездин чапханадай адан цIуд ктаб акьатнай. «Правда» чапханади Б. Салимован «ГьикI пис хьун хьсан я?» тIвар алай ктабни акьуднай. А чапханади анжах лап машгьур чIалан устадрин эсерар акьудзавайди тир.

Б. Салимован 1982-йисуз ада сатирадикни юмордик кутур пай фикирда кьуна, зурба агалкьунрин лишан яз «Кьизилдин дана» тIвар алай премияни ганай. Дагьустанда и премиядиз лайихпу хьайибурукай Б. Салимов кьвед лагьай кас я.

Б. Салимован сатирадин ва юмордин чIалара кьалурзавай вакьиаяр, Жамидинан эсерра хьиз, уьмуьрдай кьачунвайбур я. Чебни обществада «базардин алакьаяр» тестикь жезвай, татугайвилер мадни артух жезвай вахтарихь галаз алакьалубур я. Шаирдиз чуьнуьх, тараш-талан кьайдадиз элкьвенвайди аквазва. И гьахьсузвилери зегьемлу рикI авай шаир секиндиз тазвач. Ада «Кутугай жаваб», «Кооператив», «Фу маса гузвайди» ва маса чIалара цIийиз арадал атанвай «алверчийриз» вичин кьимет гузва. Чешне яз, ганвай сиягьдин эхиримжи эсердал акьвазин. Инсанрин хам алажиз алахьзавай савдагардиз шаирди икI лугьзува:

**- Я вах,
Вуна маса гузвай
Фу, валлагь, кье тини я.
Мад са кIвалах:
Буханкадкай
Са виш грамм кими я.
-Аку гьихьтин итим ятIа
Виш граммар гьисабдай.
Эгер и фу
Тини тиртIа,
За ви чинал алтагдай.**

Диалогди вичин таьсирлувал артухарзавай и чIал, шаксуз, уьмуьрдин сегьнедай кьачунвайди я.

Шаирди, савдагарар хьиз, ичкибазарни, «сивин пад квачир» нагьахь ксарни хьуьруьнрал вегьезва, негьзава. Инал суьгьбет бегьем хьвана, чеб-чпел аламачир, «кьацIай хула ярх хьанвай» Алидикайни Велидикай физва:

«Гъа хулал са кицІ атана, Ампна чІехи къве итимдиз, Сад экъечІна катна анай, Яргъи хъанвай сад секиндиз...»

Акур кардикай шаирди вичи нетижани хкудзава:

**Мад рахана вуч хъийида:
Беябурна са хуър чІехи,
Инсанрикай рахазвач чун,
КицІер жедач икъван пехъи!**

Шаир чеб-чпиз бегенмиш, чеб затІ тушиз къадарсуз дамах гвайбурал («Дамахчидиз», «Уьфтали») зарафат кваз хуърезва. Ада папав мажиб вахкун тийизвай гъуьлни («Я жеди»), инсанар алдатмишиз къекъезвай жерягъни («Тупал жерягъ»), мискъи, шкъакъ чайчини, бегъемсуз директорни («Гъавиляй»), чи гуьзел тебиат барбатІзавай уюнбаз браконьерарни («Къизил балугъ»), фитнескарни («Мягътелвилер») сатирадин хура тунва.

Б.Салимован са шиирдикай рахун тавуна жедач. Ихтилат «Жува жуваз» эсердикай физва. Гъич са карханадани кІвалах дикъетдивди, тамамдиз къилиз акъудзавач, амма пул къачузва. И кар себеб яз сатирик ихътин нетижадал атана:

**Мад гъич са гафни амачиз гила,
И хуьре къуллугъ хъанва заз ширин,
Чурдай са касни амач гуьгъуьлар,
Жува жуваз за ийизва вири!**

Б. Салимован сатирадин хци дергес «перестройкадилай» гуьгъуьниз халкъдин мал-девлет тарашзавайбурухъни галукъзава. «ВикІегъ чІехиди» эсердай са чешне гъин:

**Чи колхоздин машинар
Маса гана куътягъай
Преседатель Фетягъа
Гила къазва аршинар,
Багълар маса гун патал.
Ахпа никлер, яйлахар,
Ахпа кIамар булахар
Маса гана, кIвалахар
Дуъз къайдадиз гъун патал,
Мад чи къилел хъун патал.**

Б. Салимова гыкяятдин ва драматургиядин жанрайрани кIвалахзава. Адан «Заман буба», «Чубанар», «Куъне вуч лугъуда, инсанар?» повестар чапдай акъатна, «Гатфарин марф», «Гуълуъшан», «Ашукъ Лукъман» «Дибироваз хъел къевезва» ва маса тамашаяр Къусардин лезги драмтеатрдин ва Дагъустандин гьукуматдин лезгийрин музыкально-драматический театрдин сегънейрал эцигнай.

Байрам Салимов 1964-йисалай СССР-дин писателрин Союздин член тир, 1999-йисуз адаз Дагъустандин халкъдин шаирвилин тIвар ганай. Ам 85 йисан яшда аваз 2014-йисуз рагъметдиз фена.

Гъажу ГАШАРОВ

Байрам САЛИМОВ

СЕЛИБУР

Мад аватġа и дуьньяда ихътин чил,
Ихътин векъер, ихътин цуьквер, бубуяр?
Лекъерив гвай, кьилел элкъез, вини кьил,
Агъа кьиле авай кьуьлиз дудуяр.
Маргъунава Мариятан адахлу,
Къуьнер вичин гьекъ акъудиз къалуриз.
Мехъер жеда и мукъвара дамахлу,
Гъеле такур гъич саданни вилериз.
Машгур ашукъ жеда ахътин мехъерик,
Далдамдинни зурнедин сес явашриз,
Хабар ийиз Селибурдин чуьллериз
Цийи хзан дуьз чранвай лаваш хъиз.
Цийи кġвализ гъиз намусни берекат
Мариятан шалдихъ галаз кьилеллай,
Кутаз вири и несилдик гъерекат,
Къав хъиз чġехи дагъдин хуьруьн винеллай.
Къун мумкин я гъетерин марф цаварай,
Чилерай кьил хкаждайвал цуьквери.
Эхъ, къвезвайд я Селибурдин чġафарай
Сел, авачиз санани тай, экверин.

ДУЪЗ ЛАГЪАНВА...

Инсаф авач дергесдихъ кье Талада,
Чан къачузва ада гъевес акатна
Гъар са куьнин...Амма гъа и арада
Къизилгуьлдин цуьк къаршидал акъатна,
Акъвазна ам, вичин кġанид акур хъиз,
Дергесдиз цуьк чир жедани лугъумир,
Эхъ, чир жеда иервал чин тийидай
Затġни авач дуьньяда и хару тир,
Гуьзелвал я гъизвайди чаз берекат,
Кутазвайди чи кġвачерик гъерекат.
Гуьзелвал я ракъиниз чим гузвайди,
Экв гузвайди вацраз мичġи йифериз,
Кġанибурун рикġе даим кузвайди,
Инанмишвал гъиз къеведанни вилериз.
Атġуда рехъ чун къацурдай алчахдин.
Зун, лагъайтġа, гуьзелвилин есир я,

Ам ава гъар сана, гъар са чкада.
Гуъзелвал зи куътягъ тежер фикир я,
Гъар са куъняй заз гуъзелвал аквада.
Дуъз лагъанва: и дуъньядин вирикай
Гуъзелвили хуъзва барбатИвеликай

РЕКЪЕ

Гъиниз тухузва зун ихътин рекъи,
Заз жувазни гъич авачиз хабар?
Вилик фирдивай жезва заз мекъи,
КІвачерал жезва зи физ-физ къабар.

Булутар хъиз зал фикирар са луж
АлтІушзава и рекъе квачир кІан.
Низ кІанзава икІ зун хъана ажуз,
Гана и рекъе за захъ авай чан?

Ахътинбурни захъ тахъай береда,
Тек са вун къвезва фикирдиз зи къе.
Анжах са валай гъа и жуъреда
Алакъда ийиз зун яваш рекъе.

Вуч я зи тахсир, малум авуна,
Ахпа тур зун ви есирда кІевиз.
Чун къве дагъни сад сада акъуна,
Тахъхъун мумкин я ахпа мад виниз.

Зи рехъ ви рехъ я, маса рехъ авач,
Са ракъини чаз акъудзава чим.
Вучиз физва вун галайнихъ зи кІвач,
Ни лугъуда туш чи муъгъуъббат им?

АтІуда за и рехъ эхирдал къван,
Чирна чандик зи квайди лезги къел.
Нани чира вун алай тирди чан,
Хъана экуъ гъед чи къведан рекъел.

* * *

За жуваз хайи шагъадатнаме
Кхъизва жуван чирна хайи вахт,
Хайи чил чирна ва хайи дехме,
Жедайвал вилик квай уъмуърда бахт.

Гъиссдайвал гъар са кар зи уъмуърдин,
КІуъ-цурудан дад акуна сифте,
Кваз къун тавуна къадар гелирдин
Алишвердив гвай чІавуз уълкве.

Намусдал леке хьун тавун патал,
Квахь тийидайвал тIвар эхир кьилий,
Вахтунин гьакIан винт тахьун патал
Кар алай елкен акъатна гьилий...

Эхна чIурувал йикъан ва йифен,
Харарни эхна, эхна марфарни,
Уьмуьрдин никIе давамда за гвен,
Гьайиф татана ширин ахарни.

Къалурда ихьтин дуьньядиз нагъахь
Жуван хушунив атун тавурди.
Алахьна акваз адалатни гъахь,
Абур вилериз акун тавурди.

ГЕРЕК ТУШ

Заз яйлахар герек туш авачир цуьквер,
Булахарни герек туш чах-чах тийизвай.
Звер тийизвай машинри герек туш рекьер,
ВацIарни заз герек туш алахь тийизвай.

Герек туш марф бубуйри хьвер тийиз къвадай,
Къуьлуьн кьилни ригеяр тим-тик тийидай.
Яргъирушни герек туш вилиз таквадай,
Тван тийидай къанажагь чанда виридан.

Муьгуьббатни герек туш кьве касдин рикIе
Санал битмиш тахьана рекьидай эхир,
Авахьзавай вацIаллай кьисметдин муькьвел
Уьмуьрдикай туькIуьрдай эбеди фикир.

ИНСАН

Ада тийидай са карни авач:
Ник цада, яда векъ фена Сувуз.
Санагни авач хкун тавур кIвач,
Селибурдин я гьурчехъан лугъуз.

КIвалер эцигда къелеяр хьтин,
ХьуьтIуьзни гатуз ракъар илифдай.
Алерар расда кIарасдин пипин,
Фургъунни герек касдиз теклифда.

Шаламар вуч я ада илигдай...
Яшамиш жезва ам и жуьреда,
Амма садни гьич адаз килигдай
Авач кIвализ ам хтай береда.

А кас рази я вичин къисметдал,
Инсанриз къуллугъ ийизва лугъуз.
«Тимил яни хьун халкъдин гьурметда,
Ида зун жегьил хьийизва!» – лугъуз.

ЗИ ЧЕХИ ДУСТАР

Сад Алирза, садни Забит бахтунай
Дустар хъана захъ галаз зи вядеда.
Абур хкаж хъана чпин вахтунал,
Лекъ Шагьдалдал хкаж жедай жуьреда.

Забитав гвай къуват чилин, цавун зи,
Алирзадив – сирер вири рекьерин.
Гьабурукай я къе ргазвай рахун зи,
Гузвай ягъни къанажагъ чи рикIериз.

Сада са къил, муькуьдани муькуь къил
Кьуна цавуз хкажна чи Эрзиман:
Чирна тирди лезги патал лезги чил,
Къве чкадал пай тежедай пагъливан...

Бес куьз ала сергъят къизмиш Самурдал,
Гьейрида куьз кIур гузва къве патазни?
Амач лагъай чIал я им чун абурда,
Лагъай чIал я къайгъу авач садазни.

Алирзани Забит эгер амайтIа,
Жедачир икI, Самурдин циз килигиз,

Гъахъ гъинава лугъуз са кас рахайтІа,
Адан кълел гъулдандин цІай иличиз.

Бес амачни ахътинбур чи арада,
Шарвилини Гъажи Давуд кълевай,
Эхиз тахъай гъл атана чарадан
Хайи чилел, гъар са касдин рикІевай?

Вири ама чахъ, чи халкъдин арада,
Лезги чилин садвал цІийи ийидай.
Забитанни Алирзадин мурадар
Хвена къллиз фидалди чи ивида!

ЧЕХИ ДЯВЕДИН ЕТИМ

Чи буба фенай дяведиз, хуъре
Туна дидени чун – ругуд аял,
КукІварда душман лагъана хиве
Къуна, хзан чи тапшурмишна зал.

Цикъвед йис хъанвай зи а береда,
Гъисаб тийиз зун итимдай чІехи,
ЭгечІдай вири чпин жуъреда
Аялдив хъиз зав, – жедайни эхи?

Бес куъз тапшурмиш авурди тир зал
Хзан бубади вич фидай чІавуз,
Бирдан хъайтІа и дяве яргъл,
Аявал ая хзандин, лугъуз...

Акъур хъиз хъана чаз рикІе гуълле,
Хтана чІулав чар, къена буба,
Эх тяжедай яс гъатна чи кІвале,
Дерт женни эхир идалай зурба?

Къуна лапатка, каца за гила,
Авуна кІвалах итим я лугъуз,
Гагъ жез гишила, гагъни мекъила,
Буба амачир етим я лугъуз.

Дашлуда за векъ ягъна, цан цана,
Вири кІвалахар итимди хъиз за
Авуна, – диде, хуър рази хъана,
Хвена хзан чи тух ва михъиз за.

Амма бубадин чка хъанач къаз,
Фад чѐхи хъайи итим я лугъуз,
Твар ганвай хайи жамаатди заз,
Чѐхи дяведин етим я лугъуз.

* * *

Гъикъван дуьнья дар ятIа-ку инсандиз,
Анжах тек са хиял фида яргъариз.
ФикирайтIа эгер чна хъсандиз,
Уьмуьр ухшар я гъакIан са ахвариз.

Садавайни гъеле лугъуз хъанвай туш,
Вучиз жезва яшамиш чун эхирни
Физ хъайила, тахъана и дуьнья хуш,
Туна вири, авай хийир-шийирни.

Туна диде-буба, стха, яр, дустни
Гъахъда фена мичIи фура вири хъиз,
Сур я лугъуз, мад артух гъич са кIусни
Жедач чка, чилер гъакъван къери хъиз.

Нивай хъана чIуриз гъа и жигъирар,
Эхирни чи рехъ гъа им я, аквазва.
Яшар гзаф жердавай зун, фикирар
Къвез аруш жез, дуьз гъавурда акъазва.

* * *

Къе рагъ гъазур я куз векьер, цуьквер,
Инсаф ийизвач садазни ада.
Зи кIанид къвезва сивел алаз хъвер,
Ифенвай а рагъ къужахда къадай.

Ахпа твадай а рагъ рикIе вичин,
КIандай жуьреда ишлемишиз ам.
ЧIалал атана рагъ жеда кIвачин,
Гъар садаз инсаф ийиз, къачуз кам.

РикIе авайбур ракъарни варцар
Атанвайди я гъа икI арадиз.
Сифте ам рикIе турди я зи яр,
Гвен гуьз фейила гатуз Таладиз.

Жедай кIвалах туш лугъумир куьне,
Ракъинилайни муьгъуьббат адан
Ргар я, къвез-къвез ийизвай вине,
Гъа ракъинал хъиз алай къизмиш чан.

Ракъар, варцар ваъ, инсанар кІани
Акъудзавайбур я дуъньядиз чим.
Зи кІанидан хъиз гъар са кар къени,
Вири девиррин гъакъикъат я им.

СЕРКЕР

Дагъдин синера акъунва ишигъ,
Гъуълукъай хкаж жезвай ракъинин.
Серкер, араба гваз ийиз чІигъ-чІигъ,
Рахазва ахъа хъанвай экуънив.

Гъатзава са-сад хипер цІиргъина,
Хкаж жез яру хъанвай тепедал.
Къве чубан ава суъруьда, ина
Серкер фикирдиз фенва бередал.

Ацадани нек къе, тахъайтІа къуй
КІелери кефрай лугъуз са юкъуз,
Аллагъдин вилик зун батІул тахъуй,
Зун я серкер и гъайванрин, лугъуз.

ДАШЛУДА

Араба гваз Дашлуда ава Алибег,
Ракъини гъич са кІусни ийизвач инсаф.
Амма физва къве яцни адан къвез-къвез бед,
Акъудзавач сагъибди сивяй гъич са гаф.

Ингъе абур агакъна къанавдив рагъул,
Чеб-чпелай акъвазна къве яцни анал.
Алибегаз хабар тир а яцарин тІул,
Ахъайна хвал галайнихъ къве яцни санал.

Сифте гъахъна яцар це ацукъна чпиз,
Чуъхвена чеб кІандайвал ихътин чІавариз.
Ахпа абур эгечІна, ярмадин дад чиз,
Мез гуз вилик эцигай синид равариз.

Ахпа фена мад гъахъна абур къаналда,
На лугъуди гъамиша авайбур я икІ.
Ахпа абуру чпин рехъ мадни давамда,
Куъз лагъайтІа а яцар авайбур я рикІ.

* * *

И дагъларин гуъзелвал гьикІ лугьун за,
ГьикІ кхьин зи шиирра а гуъзелвал.
Я кьиямат Вили дагъдин акун са,
Гьалтай миргер ахьтин дагъдин кьилел зал.

Зверай хаму яйлахрилай элячІиз,
Векъе батмиш жез це жедай жуъреда...
Гагъ живерив, гагъ муркІарив эгечІиз,
Туна векъи ван секин и уълкведа.

Зун акьурла живер цІраз алатна,
Хана муркІар кьунвай дагъда ятари.
Къайни, мекъни санлай вири акъатна,
Гъавурда дуъз акьуна зун гьуцарин.

Лекъ элкъвезвай кьилелай заз килигиз,
Гьерекатдиз зи кІвачерин, гьилерин.
Зун ваъ, вич и чилин сагъиб хъайи хъиз,
Алахъунрал зи лекъре хъиз хьуърериз.

РАГЪИМАТАН МАНИ

Зун амай кьван ви манини амукъда
Зи япара, рикІе, ширин чанда зи.
Гилани ам зи япарихъ галукъда
Гъа сифте хъиз, гъахъна руъгъда ванда зи.

Ахпа кьведа адан сес чи яйлахрай,
Гъиле чумахъ тІарамариз чубанрин.
Авахъдайвал шур-шуриз яд булахрин,
Хъвайидан кеф гъасятда хъсанриз.

Ви маниди гъида кьуват гьилериз
Селибурда векъ ягъизвай жегъилрин.
Къалурда экв ам кІанидан вилериз,
Къве жегъилдин рикІин дердер кьезилриз.

Заз акунач, Рагъимат, ви сесина
Хъана чІулав цифни тІурфан, серинар.
Ам галукъай аялни кваз кьепІинай
Килигда чаз ийиз дуънья ширинар.

ТАКИАР

Туш санагни и такIариз ухшар,
Къилел къванерин бармакар алай,
Нагъахъ ганвай туш иниз ихътин тIвар,
Къуьнерихъ лацу кавалар галай.

Авахъзавай нек вацIарай, яд ваъ,
Хъвайила жедай нахушди сагълам.
Дарман я къайи къуьд, чими гад ваъ,
Илгъамдин рехъ я инин гъар са кIам.

Гарар алудда вичин къилелай
Къванерин гъилер юзуриз цава,
Гуьзчивал ийиз лекъер винелай
Элкъведа, михъи ийиз мад гъава.

Лиферни къветер жеда никIера,
Чилихъ галаз сир авуна мад сад.
И чилин шикил аваз вилера,
Гуьзлемиш ийиз, къуьд алудна, гад.

Гъа чIавуз жегъил гъилер екъечIда
Чанда рикI аваз, къуьне дергесар,
Тик къузаяр тваз абур эгечIда,
Я лугъуз чпин къени сербесар.

Ракъини вири дагълариз малум
Ийида ина кьиле фейи женг,
Чилерилай терг авуна зулум,
Авун патал и рагар мадни генг.

ЧИНАР

Зи кІвалин патав цана за чинар,
Гатфариз сифте КцІарай гъана.
Заз ван хъайид я, чинардихъ гъунар
Авалда жедай вич хуыз гъар сана.

Вунни экъечІа, чинар, за цазвай,
Къацу ая зи кІвални, гъаятни..
Лагъ заз аватІа вахъ чка тІазвай,
Сагъарда харжна вири къуват зи.

Хъухъ къацу, къуй вал хъурай агъзур хел,
Гъар са хилел са агъзур пеш чІехи.
Ингъе атанва ви хилерик кІел,
Адахъ галазни – аялар гъвечІи.

Къугъвазва абур ви пуна гъахъна,
Жезва лугъуз мад вун чІехи ина.
Хкаж жез виниз, цавуз алахъна,
Тар хъана чІехи гъаятдин чинал.

Гагъ жеда пешер мани лугъуз ви,
Гагъ секин жеда гатфарин югъ хъиз.
АватІа яраб ви чанда иви
Дагъвидин, вердиш гъар са затІ эхиз?

Дегишна шикил на зи кІвалерин,
Гида вуч фикир аватІа, лагъ заз.
Хилер рахазва цава гъетерив,
Са вуч ятІани мад ви рикІик кваз.

ГАТФАРИН МАНИ

Чи къуд пад къацу жез башламишна,
ВацІни чи чІалал атана, ада
Лагъана мани вичи сечмишна,
Гъатнава аваз адан къуд пата.

За жузунай, бес хъуьтІуьз вучиз кис
Хъанвай вун гъич са ван акъуд тийиз?
– ХъуьтІуьз мекъи тир, им за гатфар гъисс
Ийиз лугъузвай мани я цІийиз.

ЧУН СЕВЕРИН ТАЯР ТУШ

Зун къекъвезвай шегерда са сеферда,
Садлагъана за вилик къван акъатна,
Акъвазна къуд кІвачел северен тегерда,
АкІ хъанвай ам юзанай чан акатна.

Тушир гъакІан къван ам, аваз гъавурда
Эцигнавай гуьмбет тир чи чІехида,
Бирдан сада къайда чІуриз акуртІа,
Ам гъа къванцин северен гекъиг ийидай.

Чиркиндайбур михъ авунвай куьчегар,
Какатайвал гадриз къатІар пІапІрусрин.
Вири абур лап северин жуьре я,
КІур гуз жедай къалин тамуз урусрин.

Морожняр тІуьна чарар, пинеяр
Гадардайбур гъа какатай чкадал
Север хъиз я, къилелайни виневай
Руфун, гъизвай къайдасузвал арадал.

Чида ахътин северен гуьмбет виридаз,
Амма чидач чун чад садаз ухшар туш.
И кар чир хъуй вири гъвечІи-чІехидаз,
ГъикІайтІани чун северин таяр туш.

ЛЕКЪРЕН ХЪЕН

Лекърен хъен акъур инсан бахтлуди
Жеда лугъуда чина гъар сада.
За акъуна хъен лекърен хару тир,
Векъ ягъиз авай чІавуз Навчада.

КІаниди хъана, хъана захъ мехъер,
Жуван кІвал хъана, ахпа аялар,
Акатна вахтсуз кІвачерик зи звер,
Авун хъувунач артух хиялар.

Гъа икІ жедай хъиз хъана гъамиша,
Къил вине къуна къекъвез жедай зун.
Ийиз хъанач бахт завай уьдмуьшар,
Акатна къвез-къвез кІвачерик зурзун.

Мад акъазмач хъен за лекърен хару,
Акъурди завай хуьз хъанач, гъайиф.

Гила чІулав кьил хьайила лацу,
Гьиссава хьана за зун лап зайиф.

Лекьрен хьен эхиз алакьна кІанда,
Гьа чІавуз бахтлу я лугьуз жеда.
Жуван мураддив агакьна кІанда,
Галачиз лекьрен хьен, цавай кьведа.

АСЕФ, ВУНА...

ЦІайлапанди ванна, цавар пад хьана,
Ахпа кьвана гатаз кьуд пад марф ири.
Кьуру хьанвай чилер вири шад хьана,
А марфадив гвай рикІ алай мани ви.

Мел авунва сада сумаг атІана,
Мукьва-кьили, кьуни-кьунши какахьна.
Бегвалзава ви маниди атана,
Тариф ийиз гам атІайдан алахьна.

Маргьвар жезва Селибурдин далуда,
СтІурвиди гьекь акьудиз кьуьнериз.
Ван кьвезва ви мани кІевиз лугьудай,
Ам бегенмиш жедай жуьре цуьквериз.

Лежбер ава гвен гуьз вичин гьазада,
Ракьини хьвер ийиз, мадни кьизмиш жез.
Ви мани гваз ава са руш сузада,
И арада лап Эслидиз дуьнмиш жез.

Гьизва вичиз свас чубанди гатфариз,
Зуьрне-далдам яваш жезвач гьаятдал.
Ви маниди ракьурзавач ахвариз,
Йифизни кваз ават тийиз кьуватдай.

Асеф, вуна ахьаймир ви манияр,
Вуч кІантІани ая, лугьуз, хуьрериз.
Ваз хьиз абур чаз виридаз кІани я,
Акурай икІ гьамиша чи вилериз.

МУГЬМАН

Гьамиша зи кІвалин ракІар ахьа я,
Ша, мугьман вун, ша, зи кІвалин берекат.
Мугьман кІвале зи виридан агьа я,
Кутазвай чак яшаммиш жез гьерекат.

Мугъмандив гва экуьн ярни, йикъан нур,
Сивел жедай хъверни вири хзандин.
Юзаз жеда цIарцIар гуз чи кIурни тIур,
ГьикI эгечIин лугъуз ихьтин мугъмандив?

Лагъ са гаф руш гъуьлуьз гузвай суфрадал,
Къуьл ая зи хчин сифте мехъерик,
Гъурметар сад садал гьалтдай арада,
Галукъдайвал ви гьил экуь гъетерихъ.

Вил аладра на за цазвай никIелай,
Хъурай пака ана къуьлуьн харяр.
Алудмир гьич садрани на рикIелай,
Ихьтин чIавуз мугъмандин гуж пара я.

Ша, мугъман, чак виридак хъиз умуд кваз,
Ийида гъар са затI чна вун патал.
Бирдан кар я, алатна рехъ мугъман яз
Хъайи чIавуз, вунни чун хъиз хъун патал.

ЗИ БАДЕ

Зи бадедин гьилеривай тежедай
Авач гьич са затIни, чида виридаз.
Экуьнахъ фад къарагъна ам гелкъведа
Калихъ, адаз чанар-рикIер ийида.

Ахпа твада хъра цIай, фу чрадай,
Тини ишин ийида, хвах акъудна,
Чай эцигда къулал, гъа и арада
Ксанвай заз гуда темен агудна.

Ахпа фида къачуна къуьк Сувуз ам,
Марквар ийиз ракъиник квай векъикай.
Ахпа ана мани лугъуз-лугъуз ам
Рахаз жеда вичин жегьилвиликай.

Мехъер хъана тахъанмаз гьич са йисни
Фенай адан юлдаш чIехи дяведиз.
Хтанач мад къулухъ, кана гъайифди
Амазма ам къени свас яз сифте хъиз

Хвена чIехи авуна тек аял са,
Ингъе гила зунни адан къужахда,
Къугъвазва ам патал чIехи хиял са,
Твазва адан гьилер мадни дамахда.

Гъилеривай тежедай зи бадедин
Авач гъич са затІни, чида виридаз,
Куъни янвай рикІиз векъи вядедин,
Вахт фирдавай къванер лигим ийидай.

БАХТСУЗДИ

Къилни чуру рехи хъанвай Алиди
Чуънгуър ягъиз вичин мани лагъана:
Къисмет хъанач заз зи багъа кІаниди,
Эхир зи бахт Садаллагъди атІана.

Виридахъ хъиз хъанач захъ зи гадаяр,
Рушарни захъ хъанач – хъанач гележег.
Виридан хъиз хъанач къулухъ архаяр,
Икъван яшар хъанватІани, я зун тек.

Хъанач къавал зи далдамни зуърнеяр,
Экуън къилияй хуър ахварай авуддай,
КІватІдай анал хуъруън вири мягълеяр,
Туширбурни мукъва жував агуддай.

Касни хъанач Ватан хуъз чи фейиди,
Я хтайди душман вагъши кукІварна,
Я женгера чан эцигна къейиди,
Къагъриман хъиз лагъана чаз хабарна.

Я чи хуъре, я шегъерда гъич садни
Хъанач незвай фу зун аваз фикирда.
Им акІ лагъай чІал я хъи, захъ са затІни
Хъанач жуван икъван яргъи уъмуърда.

Вири гъадав, зи кІанидав гваз хъана,
Гъада уъмуър зи бахтсузди авуна.
Зун адан дуст, ам зи душман яз хъана,
Анжах гила зун гъавурда акъуна.

МИХЪИВАЛНИ ЧІЕХИВАЛ

ТахъанайтІа уъмуърда чи кІанивал,
Жедайни чахъ икъван хъсан манияр,
А маниррихъ – михъивални чІехивал,
Эхир метлеб, мурад икъван къени яз.

Хуыз жедачир цивай сирнавзавайди,
Лепеяр кьве патахь пайиз гьилерив.
ВикIегь жеда анжах кIанид авайди,
Килигиз кичI квачиз гьуьлуьн вилериз.

Турфан аваз атIузвайди хьуьтIуьз рехь
Жедачирни яваш гьатиз маргьалда,
Виликди физ, хьанватIани кафни гьекь,
Эгер кIанид авачиртIа хиялда?

Женгинани кIанид рикIе авайди
Элкьведалда табий тежер асландиз.
Фергьад туширни гапурдив атIайди
Вичин рекьел акьатай дагь алпандин?

КIанивили муьтIуьгьарда гьар са затI,
Гьар са кас, ам ятIа халис кIанивал.
Гьамиша а касдин уьмуьр жеда шад,
Кьвез агатиз михьивални чIехивал.

Абдуселим ИСМАИЛОВ

УМУДЛУВАЛ КВАДАР ТИЙИЗ ТУХВАЙ УЪМУЪР

(Шаирдикай фикирар ва веревирдер)

Дагъустандин халкъдин шаир Байрам Салимова, вичин яшар 80 йисалай алатайлани, пакадин йикъахъ умудлувал квадардачир. Им адан къилихдин къилин къетIенвал тир. «Чун гъеле яшамиш хъжезмайди я. Яратмишунарни акъвазариз жедайди туш», - лугъудай ада вичел къил чIугурбуруз. Гъайиф хьи, инсанрин уъмуърар фад-геж акъалтIававай затIар я. Байрам Салимовни, вичин вахт агакъайла, пакадик квай умударни, давамариз кIанзавай яратмишунарни туна, 85 йисан яшда аваз уъмуърдай фена. Шаирдин 90 йис адан мукъва-къилири, къелемдин стхайрини вахари, яратмишунрал рикI алай вирибуру ам галачиз къейд ийизва.

Байрам Салимов, дугъриданни, яшариз муьтIуьгъ тежез, къуьзуьвал вичив агуд тийиз уъмуър тухузвай кас тир. Ам гъамиша оптимизмдин балкIандал алай шаир тир. Къенин югъ жезмай къван хийир аваз, кардал машгъул яз акъудиз, бада феи сятеринни декъикъайрин гъайиф чIугваз, пакадихъ инанмишвал ийизвай шаирди бегъерлудаказ кIвалахнай. Яратмишунрив и къайдада эгечIиз, вичин уъмуърдин макъсад яз хкъянавай рехъ дурумлудаказ давамариз, ада гуьгъуьнай къвезвай несилриз хъсан чешне къалурзавай. Им адан къилихдин къетIенвал, руьгъдин магъкемвал къалурзавай хъсан тереф тир.

Алатай асирдин 90-йисарилай эгечIна уьлкведа ва чи республикадани къиле физ эгечIай зиянлу дегишвилер, культурадиз ва искусстводиз чка амукъ тийизвай цIийи къайдаяр илитIун себеб яз, яратмишзавай инсанрин вилик

манийвилер йикъалай-юкбуз артух жез эгечІнай. Неинки Байрам Салимован яшда авай, гъатта адалай хейлин жегъил шаиррикайни гыкаятчийрикай гзафбуру къелем гъиле хкъаз амукъначир, цІйи эсерар яратмишиз хъаначир. Садбур руьгъдай аватнавай, муькуьбуруз чпин бажарагъ ишлемишдай мумкинвилер аквазмачир, пуд лагъайбуруз яратмишдай кІвалахдин къиметсузвал ва гарексузвал акваз эгечІнавай. Амма Байрам Салимов абурухъ галаз рази хъаначир. Ада вичин къелем къенин йикъан татугайвилерин аксина ишлемишзавай, садрани куьгъне тежер месэлайрай къил акъудунал машгъуларзавай. Нетижада цІйи эсерар, цІйи ктабар арадиз къевез хъанай.

Наврузбеган хва Байрам 1929-йисуз КцІар райондин СтІур хуьре хана. КцІаривай яргъа, Шагъдагъдин лап кІане, гатуз пара гуьрчег, хъуьтІуьз гъакъван атІугъай тІебиат авай чкада чІехи хъайи шаирдин яратмишунра гъвечІи ватандин шикилрини рангари, къакъанвилерини аскІанвилери, гъуьндуьррини деринвилери гзаф чка къазва.

Шаирдин вичин лугъунралди, ам кІвале цІипуд лагъай аял тир. ЧІехи хзанда, гзаф стхайринни вахарин арада чІехи жез, адаз уьмуьрдин укІуь-цур, девирдин генгвилер-дарвилер, къве патал пайнавай халкъдин дердиярни дердер аялзамаз ақунай. Шаирдин вичин гафаралди, абур ада лезги чІалал рахадай ихтияр авачир мектебда дидедин чІал себеб яз цІвелехъ галукъай муаллимдин лапІаш яз гъисс авунай ва дадмишной.

Уьмуьрдин ихътин тарсар къачунвай Байрам Салимова педагогикадин ва военный училищеяр, университетни куьтягънай. Амма, анра къачур чирвилерни бакара татана амукъначІани, шаирдиз яргъи уьмуьрда рехъ къалурдай гъетерни, яргъал сеферра елкенда гъатдай гарарни аялзамаз ва жегъил чІавуз къабулай тарсар хъана. Абуру адаз уьмуьрдин эхиримжи йикъалди къуллугъ авуна.

Аялзамаз зегъметдин дад акур Байрам Салимова акъалтзавай жаван тирла хуьруьн почталъон яз ва фермадал учетчиквиле, ахпа, яратмишунрин рехъ хкъягъайла, Къазахстан ССР-дин ва Дагъустандин писателрин Союзрани,

газетринни журналрин редакцийрани ва гзаф маса чкайрани квалална. Сана ал акваз тавун, гъамиша гъерекатда хъун уьмуьрдин истемишун яз акваз, виридалайни яргалди Байрам Салимова яратмишунрин рекъе квалална.

Байрам Салимов, советрин девирдин идеология себеб яз вич патал татугай вахтарал гъалтнайтани, ктабар гзаф акъудай шаир я. Имни адан къилихдилай, къулухъ чугун тийижир чалишмишвилелай аслу тир. Махач-къалада ва Бакуда лезги чалални, Москвада ва Алма-Атада урус чалални адан къадалай виниз ктабар чапдай акъатна. Виликан СССР-да виридалайни гзаф келиз хъайи «Крокодил» журналдани, литературадин газетрани адан эсерриз чка гъатиз хъана. Ам «Литературная газета»-дин «Къизилдин дана» премиядин лауреат хъана.

Адахъ шаир яз хуси вичин шииратдин сергъатар, агъузвилер ва винизвилер, дуьзенарни куклушар ава. Байрам Салимов лезги шаиррин арадай вичин хатлуналди, образрин къурулушдалди, чалан ва цар туьклуьрунин къетенвилералди тафаватлу жезва. Чи милли литература, къилди къачуртла, шиират вилик финин гъерекатдихъ галаз са тимил къванни таниш тир касдиз гзаф эсеррин жергедай адан шиир ва поэма хкъягъун клусни четин кар туш. Адахъ, лугъудайвал, хусуси вичин бажарагъдиз муьтлуьгъ тир клалубар, вичин яратмишунрин абур масадбурухъ галаз какадар тийидай яржар ава. ИкI тирди келзавайбуруз и нумрада авай шииррайни белки субут жеда.

Байрам Салимов жуьреба-жуьре жанрайрал машгул хъайи шаир я. Месела, ада аялар патал тимил эсерар кхъенач. «Вучиз Кавказда аслан авач?» мах къилдин ктаб яз, лезги чалал хъиз, урус чалални акъатнай.

Байрам Салимов чи республикадин прозаикрин жергейрани ава. Адан «Заман буба» ва «Чубанар» повестар журналра чапнай ва къилдин ктабар яз

акъатнай. Вучиз ятІани гьикаятдал ада кІвалах хъувуначир. Белки им вичин пеше туширди къатІанай жеди.

Драматургиядин мукани Байрам Салимова вичелай алакьдай ва вичин тІем акакьдай къал эцигнай.

Амма виридайлани гзаф кІелдайбур желб авур, Байрам Салимован тІвар неинки Дагъустанда, гьакІ адалай къерехрани райж авур жанр сатира ва юмор хъанай. Москвадин таржумачийрихъ галаз санал кІвалах авур 70-90-йисара ада меркездин издательствойра урус чІалал са шумуд ктаб акъудна. Шаир уьмуьрдин эхирдалди и жанрдиз вафалу яз амукьна. Са вахтара чи республикадин урус чІалал акъатзавай газетарни журналар Байрам Салимован зарафатдин цІарар галачиз виже хквезмачир. «Лезги газетни» гьакІ тир.

Шаир яз, вичин чилин, халкъдин къадирлу хва яз Байрам Салимован тІвар хкажай къетІен лайихлувал хъиз ада Забит Ризвановахъ галаз санал кІватІна алатай асирдин 90-йисарин эхирра къилдин ктаб яз чапдай акъатай «Шарвили» эпос къалуриз жеда. Гьар йисуз вири халкъдин сувар яз къейдзавай «Шарвили» эпосдин мярекатрикни шаирдин зегьметдин пай ква. Гьар суварик жезвай ялавлу рахунра шаирдин тІвар къазва ва ам вич рикІел хкизва.

Байрам Салимован яратмишунрин мад са тереф ам я хьи, шаир гьамиша маса чІаларай таржума авунал машгьул хъанай. Лезги кІелдайбурув ада Самед Вургунанни Расул Гьамзатован, Коста Хетагурованни Рашид Рашидован, Юсуп Хаппалаеванни Анвар Гьажиеван ва гзаф маса шаиррин эсерар агакъарнай.

Вичи рикІ алаз «Къейидалай гуьгъуьниз чун ни кІел хьийидайди я!?» - лугъудайтІани, Дагъустандин халкъдин шаир яз Байрам Салимован тІвар республикадин милли литературадин тарихда гьамишалугъ яз амукьда. Лезги чІалал кІелдайбуруз шаир Байрам Салимован шаирвилин дережа, инсан Байрам Салимован акъул-камалдин гъуьндуьр, лезги ва ватанперес Байрам Салимован мурадар ва умудар адан ктабрайни къилдин эсеррай халкъ вич амай къван акваз жеда.

Байрам Салимов «Самур» журналдин редакциядиз саки гьар юкъуз мугьман жезвай кас тир. Адан эсерар мукьвал-мукьвал журналдин чинра чапзавай. Советрин девирдин литературадихъ къимет авай вахтара шаиррин дестеяр шегьеррани района кІелзавайбурухъ галаз гуьруьшмиш жедай, гзаф чкайра рикІелай тефидай хътин мярекатар къиле фидай. Ида жемьтдихъ галаз мягькем жезвай алакьайрилай тала, физвай рекьер-хуьлер, санал тухузвай йифер-йикъар себеб яз, яратмишзавай ксарин чпин мукьвавилер ва яр-дуствилерни мягькемарзавай, цІийи яратмишунар патал абурун илгьамдиз суьрсет гузвай. Ихътин рикІелай тефидай са рехъ Байрам Салимов, Ханбиче Хаметова, Нуратдин Юсупов ва и цІарарин автор са дестеда аваз Кьурагъ райондиз финни хъанай. ТахъанайтІа, са шумуд йисалай гуьгъуьниз за «ШейтІанрин къугъунар» ва я хъел авур ругьдикайни мизан квахъай вахтуникай» тІвар алаз кхъена са шумудра чапдай акъатай ва вичиз литературадин критикри чІехи къимет гайи повестда а йикъариз чка жагьидачир. Ингье, агъадихъ гузвайди а чІехи эсердин мана-метлеб ачухариз куьмек гузвай са къил-гьикая я.

СА РЕКЪИН ТАРСАР

1993-йисан зул рикелай тефидайди хъана. Гузлемиш тавуна булдиз къвайи живери, клеви хъайи аязри, къайи гарари рекъер агална, пакадин йикъакай секин тушир рикерик мадни кичи кутуна. Амма герек рекъиз, талукъ чкадиз физвай инсан мегер маргъалривайни агал хъанвай шегърейривай къаз жедани?

Вахтсуз атай хъуьтлуьн йикъари ихътин рекъера зунни туна. Аллагъдиз шукур - чи Халикъди чилел инсанар халкъ ийидай члавуз вири крар, терефар фикирда къунва. Гъавилай са агъзур, вад-цуд агъзур манат артух гайила, жегъеннемдизни вун агакъариз алакьдайбур ава. Баркалла чпиз. Виклегъ ин-санар я. Амма ахътинбурун вил маса чеб хътин бендеяр, са Аллагъдиз шукур гъиз, са Халикъдин луклар тир ксар клевера гъатунал, абур клева гъатна чпи артух менфят къачунал алачиртла хъсан тир. Вучда, хъсан крар мадни ава. Вири чав агакъзавач, чалайни вири алакьзавач.

Ваъ, за жув и вахтсуз атай хъуьтлуьн йикъара чарасуз рекъиз, талукъ чкадиз ахгакъарай автобусдин иесидиз билетдин къиметдилае пуд-къуд сеферда артух яз гайи пулуни гъайиф чугъазвач. Зи ихтилатни я пулуникай, я чарадан кар клева гъатна шад хъанвай тегъерда нефс ахъайзавайбурукай туш. Ахътинбурукай Аллагъди вичи хуьрай!

И сефердани гъалтначиртла, и рекъиз зун акъатначиртла, эхирни, и вахтсуз къуьд къадар-гъисаб авачир живедин зурба маргъалар яз къилерал аватначиртла, гъикъван хъсан тир. Мегер рикелай алатинни?

Ахгакъна зун вахтунда. Жувал рикел алаз, жуван рикел алаз, сада садан мукъавал, багъривал хуьз, адаз гъуьрмет ийиз яшамиш хъайи касдин сурал жуван гъилеривдини руг хъивегъна, элкъвена хкъведай сятни агакъна. Бахтунай хъиз, рекъел яргъалди акъвазнач. Шегъреда мурк авайвилай, йигин-вал тимил квай «Икарус» атана зи вилик акъвазна.

- Гъиниз я? - суал гана заз рак ахъагъай касди урус чалал.

- Махачкъаладиз, - жаваб гана за. - Вуч хъсан вах-тунда экъечина зун, - жува-жувакди давамарна за. Бакудай Махачкъаладиз физвай автобус хътинди я.

Зун гъахъ тир. Рулдихъ ацукънавай эгъли касдин, яргъал рекъи юргъунна цийиз акъахай зазни фикир гун тийизвай пассажиррин акунри заз автобус а патай тирди лагъана. Вилер буш чкадихъ къекъезвай зун сумкайрилайни шешелрилай камар ягъиз, жуван гъил, кивач галукъна ацукънавайбурукай гъич саданни архайинвал чур тийирвал мукъаятдиз автобусдин вини къилиз акъатна. Ина буш чкаяр авай. Гъинал ацукъайтла хъсан я лугъуз, зи къилиз атай фикир вилер зал алаз рахай са касди къатина.

Зун ада лагъай гафунин гъавурда акъуначир, гъавилай зи вилер гъасятда адал алклина: белки чидай кас ятла?

- Ша зи патав ацукъ,- лугъузва за.

- А-а..., пара сагърай,-лагъана за, алатна физ кланзавай тегъерда.

А касди, вичин рехи пальтодин ценер къве патахъайни метлерал клватина, хълагъна:

- Бакудай инал къван текдиз ацукъна. Рехъ акъатна куьтягъ жезвач.

И кас залай яшлу тир - сад-вад йисан. Чулав хъицикъдин баглахдикай рехи цвелер хкатнавай, чурудал инлай-анлай лацу тилер хкиснавай чларар и йикъара уьлгуьчдик акат тавунвай ам заз гъа жуваз ухшар яз акуна. Дуьз,

аскџан нерин кџе патахџай, рехџ ачух тирди чирзавай светофордин эквер хџиз, кузвай кџацу ва я кџацувални цавун тав какахџнавай рангунин вилер зал алаз ада, вичин патав ацукузавай зи кџулайвиликай фикирзавайди чириз, жендек хкажиз ацукуар хџийизвай.

- Ша чун таниш жен, - хџуџтџуџн парталри дарвиле тунвайтџани, гџил теклифна за.

Ада тади кваз кџе гџиливдини зи теклиф кџабулна лагџана:

- Заз вун чида, - стхадиз кџван гџуџрмет кџалуриз, фамилини галаз зи тџвар лагџана ада.

Заз регџуџ хџана.

- Бес заз вун чир хџанач эхир, - лугџуз кџанзавай заз. Амма лагџанач.

Зун кџил виликди авуна а касдин чиниз дикџетдивди килигна.

- Валлагџ, фикирдиз хкџезвач, - алатна зи мецелай, тахсирдилай гџил кџачун тџлалабзавай жуџреда.

- Чун тек са сеферда гџалтайди я, - кџутармишна ада зун. - Са шумуд йисан вилик.

- Яраб гџина тиртџа? - регџят хџана заз.

- Кџурагџа.

Зун Кџурагџа гџаф хџайиди я. Заз и районадџа дустарни, танишарни ава. Амма и кас вуж тиртџа, зи фикирдиз гџакџни хтанач. И кар кџатџана, ада зун мад сеферда кџевяй акџудна.

- Аша хуџруџз фейи вахт рикџел аламачни? Пџир авай дагџдиз. Ханбиче Хаметова, Байрам Салимов, ам вуж тир, яхулрин шаир..., -са шумудра гџил гџалчиз пелел эхцигиз фикирна ада.

- Нурадин Юсупов?

- Эхџ, эхџ, гџам! - цавув хкџадайвал, шад хџана касдиз.

-1988-йис. Бес рикџел аламукучични? Гџикџ мегер. Вуна райкомда кџвалахзавай. Гџа-гџа, я ман, - кџил агџузна мад сеферда адан чиниз килигна зун.

За жуван хиве мадни чџехи тахсир гџатайди кџатџана. Зи рикџел тамам кџе юкуз чяхџ, шаиррин дестедихџ галаз и рикџелай тефидай рекџе хџайи касдин тџвар хтанач.

За жуван тахсир хиве кџун кџетџна.

- Валлагџ, ухшарар чир хџхџана, амма тџвар рикџел алаз мецел кџезвач.

Вилер мадни экуџ авуна, чџар аламай чин тирвал хџвер чукџурай ада заз, мад сеферда фикир хџия лугџузвай тегџерда, вичин тџвар лагџанач.

- Бязи вахтара инал кхџей, анал фикирдиз атай шиирдин цџарни кваз рикџелай алатда, - хџуџрена зунни.

- Акџ лугџумир. Куџне а чџавуз шиирар гџикџван хџсан кџелнайтџа, зи рикџел алама гџа! Аша хуџре гатун йифен сятдин цџудаз эгечџна кџуланферилай алатдалди, вири жемят клубдиз кџватџ хџана, тухвай межлис вуч тир!

Гилани вичин тџвар рикџел тахтана, чџар аламай чиниз кџацу вилерай хџвер чикџиз патав ацукуџнавай и касдиз килигиз зи вилерик июндин цуџкџеда авайла акур дагџлар хтана. Пагџ, вуч гуџлуџшан, вуч иер, вуч шад ва экуџ тир абур а кџе юкуз!

- Ви тџвар Нажмудин туширни, я стха? - бирдан а дагџларив агакџна зун.

- Бес вуна рикел аламукдач лугьудай хьи, - кьунуьхъай гьил вегьена, вичелди члугуна зун Нажмудина.

Гьарда вичин рикелай члехи пар алудай тегьерда разивилин нефесар дериндай акьудна, чун кьведни виликди килигна...

Чаз Ашахуьруз физ кланзавайдакай рахайла, Кьурагь райкомда ик лагьанай:

- Рекьелай элкьведа куьн. Гьич Штулизни агакьдач. А хьутлалрай екьечлалди, куьнни галатда, куь машинни.

- Ваь, - лагьанай за, и дагьлар жуваз чидайвилай. - гьикьван галатайтлани, чаз аниз екьечлиз кланзава.

Де хуй хьана, чахь галаз а члавуз райкомдин инструктор Нажмудинни рекье тунай.

Кьурагь дерада хуьрер тлимил ама. Иллаки кьуза патара. Гьар садан кьаншардиз агакьайла, Нажмудина туб туьклуьриз кьалуриз хьана:

- Агла рекьай Цилингиз хьфизвайди тир.

- Етим Эминан бубайрин хуьруз, - гьавурда твазвай чна яхулви Нурадин.

- Агла пелел Кумухьар алай. Чидани? Гила Белиждин патав, Гуьлгеричайдин кьерехдал яшамиш жезва.

Ахпа ада гуьне патаз вилер хкажна.

- Ангье пир. Аша хуьр анихь клама ава.

- Яргьа туш хьи, - рахазва чун.

- Дагьдин рехь я гьа, - гьилин далу пад элкьуьрна тиквилин ва кьекьуьрнин лишанар ийизва Нажмудина.

- Гьикьван кичлерар вуна гайитлани, чи фикир аниз хкаж хьун, а пирел са дуьа авун ва Аша хуьре йиф акьудун я, - клевивална чна.

- Акл ягла - виликди! - зарафатдин буйругь гана Нажмудина машин гьалзавай касдиз.

Кьекьуьнар алатиз кьекьуьнар, хьутлалар алатиз хьутлалар кьез, чун Штулиз кьван хкаж хьана. Инлай-анлай, харапайрин арадай кьав аламай, члере, айван галамай сад-кьве клвал аквазвайтлани, я яргалай, я патавай са касни чаз акунач, чал дуьшуьш хьанач. Латар квай булахрал агакьайла, вилик хьутлаларни тлимил кумайди акуна, чна машин акьвазарна.

Агдадай, цавуз вегьей кьван кланиз агакьдалди мах туьклуьриз жедай хьтин дерадин кланяй авахьзавай вацл, гимишдин гьал хьиз, багьлар, никлер, кьуза пата циз мукьва кикерал екьечлнавай тамарин гаплалар, адахь галай куьлуь ва ири кагьрабаяр хьиз аквазвай. Чебни гьарма сад са ранг, са тав авайбур.

- Язух хуьрер, язух дераяр, - яргьи чларарай шуьклуь туплар тухузваз гьайиф члугуна яхулви Нурадина. - Лак дерада ихьтин чан аламачир хуьрер мадни гзаф ава.

- Ам вири халкьариз акунвай гуж я, - рази хьана чун.

- Гьа ихьтин хуьр захьни ава, - дерадиз далу гана за, - и дагьдин далудихь галай дагьдин клане.

Чун кисна машинда ахцукьна. Рехь физвай патахъай сад-кьве виш метрдин мензилда кьакьан векь-кьал, кул-кус алачир раг пайда хьана. Чун вилик фирдавай, адан кьакьанвал артух жез аквазвай. Ахпа адан кьвалахъай синер-синер агдадай винелди, члагьандин зулар хьиз, акьвазнавай рагарин жерге дуьздиз акьатна. Амма абур кьери нарат тарарин ва кул-кусрин арада авай. Виридалайни чун мягьтеларайди гьа и рагарин арадай винелди гьед

цІудгъундай хътин йигинвал аваз хкаж жез, гел галачиз цІразвай циф хъана. Я дередай экъечІзавай, я тамукай хкечІзавай вахтни чка къалур тийиз, адан зеряр, къалияндай гумадин тилер хъиз, акъатиз винелди катзавай.

«Гъа ивиляй я къван и пІирел атайбуруз гарар, цифер аквазвайди, хъсан ксарикай, пис ксарикай инсанри веревирдер ийизвайди», - лагъана за жуваз.

Чун Аша хуьруьз агакъна. Чаз хуьруьн жемят, жемятдиз чун акуна, бегенмиш хъана. Дагъдин якІун, чІемин, некІедин дадар тазазмаз чун элкъвена хквез рекъе гъат хъувуна. Амма къве патахъайни дерин дерейри атІанвай дагъдин къаскъандал къацу яйлахдин юкъвал алай пІирен дири-вилини таъсирди чун адан патав чІугуна, къенез ялна. Лезги жемят начагъдаз дарман кІанз, набуддаз дава тІалабиз, зайифдаз къуват къачуз зияратдиз къвезвай и пак дараматда чна хъсан ксаривай ва абуруз рехъ гайи пайгъамбарривай, виридан къилел Сад тир Аллагъдивай чи мурадар къилиз акъатунни тІалабна.

Мадни: гъарда жувахъ авайди садакъа яз акъудна. Къуьзуь къилихъ жегъил свае вахчунвай Байрам Салимова вичиз папа хва хана кІанзавайдини чуьнуьхнач. И мурад къилиз акъатайтІа, мад сеферда иниз хтун хиве къунни рикІелай ракъурнач. Белки, хва ваъ, цІийи папа руш хайивилляй я жеди, Байрам Салимова хиве къур кар гъеле къилиз акъуднавач. ПІирериз таб такІан тирди чизвач жеди касдиз, кІанз, мумкинвал ва я вахт авач жеди.

Зи фикирар кІелайда хъиз, Нажмудинани хабар къуна:

- Байрамаз хва хъанайни-йе?

- Руш хъана, - жаваб гузва за. - Дидедин тІвар эхцигнава.

- ПІире гайи руш. Ам бахтлуди жеда.

- Вичини гъакІ лугъузва, - хълагъна за.

Гъа са вахтунда ихтилат дегишариз кІанз, за Нажмудинавай хабар къуна:

- И жив, къай аваз вун Бакудин рекъера - хийирдихъ хъуй.

- Хийирдин рехъ туш, валлагъ, - чинлай гъил чІугуна, чурудив вархрахар ийиз туна Нажмудина. - Халу кучудна хквезвайди я.

За, жувавай чІехи тахсир хъайи тегъерда къве гъиливдини адан гъил къуна, башсагълугъвал гана ва Нажмудина мад вуч хълагъдатІа гуьзлемишна.

- Яшар пара хъанвайди тир, къудкъадалай алатнавай, заз чиз. Къиникъ чахъни, виридахъ галай затІ я, гъелбетда, амма рикІиз пара залан яз хквезва зун.

- Гъелбетда, жуван багъри я. Халу - им багъа кас я.

- Са патахъай, анин адетри мягътеларна зун. Муькуь патахъай, ана чи инсанрин гъалди зи рикІиз гзаф тІарна.

За ихтилат квекай жедатІа гуьзлемишун къетІна.

- Вун Бакуда хийир-шийирдал хъайиди яни? - хабар къуна Нажмудина завай.

- Лап тІимил. Ваъ, лагъайтІани жеда.

- Яда, ана авай адетар акуртІа ваз! Къенвайди вид ятІани, адетар чараданбур я. Мехъер вид ятІани, къайдаяр чараданбур я.

- ГъикІ? Бес лезгийри чпин хийир-шийир масадбурун ихтиярда вугузвани?

Дугъриданни Нажмудин Бакудай къуьзуь халу кучудунилай тІарвилез аргух дердер аваз хтанвай хъгинди тир.

Зун къвез-къвез са кардихъ инанмиш жезва, - давамарна ада, - динни инсанрин гъилевай затІ я. Гъинихъ кІандатІа, гъанихъ рекъе твазвай цин хвал я. Тахъайла, зи халу къейи чкада чи райондай фена Бакуда фадлай яшаммиш жезвай касди къажарри чпин къейибурун къилихъ кІелдай дуьаяр кІелдани?

«Я халу, - эхиз хъанач завай, - ибур заз гъич чи кьейи-хайи чкайрал ван хъайи дуьаяр туш эхир? Вуна гьар гафунин кьилиз Алидин тIвар кьазва. Чи пайгь-амбар Мегьамед тушни?» Пагь, ваз адак акатай хъел акунайтIа. Пагь, ваз ам зи чиниз килигай, ада зун гъил кьуна кьерехдиз ялай тегьер акунайтIа.

- Вуч лагъана ада ваз? - Нажмудинан ихтилатди мягьтеларна зунни.

- Квез герек я а ихтилатар? - тикрарзава адан гафар Нажмудина. - АвтIа гьаркьуь спелар авай, вили перем алай кас аку. Ам ви халудин кьунши я. Къажар. Бес за ваз гъихьтин дуьаяр кIелна кIанзава? Вун пака хьфидайди я, чна абурун арада фу хтIуьна кIанзава.

Нажмудин кисна, вилери лупI тийиз, жанг янавай шуьшедай затIни аквазвачиртIани, аниз килигиз акъвазна.

- Жеч, я стха Нажмудин! Мегер лезгийри чеб гьакъван чкадал эцигнавани? - чIалахъ жез кIанзавачир заз.

- АкI незвай фу квез зегьримар хъуй лугъуз кIанз мецел атана зи. Амма лагъанач. Гьагь, лагъана за, халу кучуддалди чара авач, зун ина амукьда, ахпа ина зи кам амукьич. Вич лугъумир кьван, дуьадал алайбур вири лезгийр тир. Чидайбур заз чир хъана, течирбур за вири азербайжанвийр я лагъана фи-кир-навай. Ваь, лезгийр яз, абур лезги чIалал ерли рахазвачир кьван.

Нажмудин вичин чкадал гьакъзамачир. Къулайвал квахъна завай куьмек кIанзавай тегьерда пальтодин хуруяр ахъайиз агал хъийиз, ценер кIватI хъийиз метIерилай алудзавай адан гъавурда зун акъуна.

- Вучда, Нажмудин стха, гьа йикъал гъанва чеб, - лагъана за.

- За ваз лагъанай-йе, динарни, чи партийрив гвай идеологияр хъиз, кIан хъайивал къугъурзавай зуьрнеяр я. Мад са затIни. ТуштIа, гила вуна яб акала.

Нажмудина чурудилай гъил чIугуна. Сивин кьерехрилай тупIар алтадна. Вичин чкадал инихъ-анихъ жендек юзурна, давамарна:

- Кучуддай чилин патахъай чаз пуд миллион це лагъана. Вуна фикирзавани? Пуд миллион. Гьинай къведа лезгидиз пуд миллион? Вични Бакуда. Чпинбуруз хейлин ужуз ялда. Гъавилай тухвана са хуьруьн сурара кучуддай меслятна. Фена чун, фена чун. Акъатна цийиз кIвалер эцигзавай са чкадиз. Сураривни агакьна. Килигна зун - жуван вилерихъ агъунач. Сурарай хашарни аквазва. Ибур вучтин сурар хъурай? - лагъана за. Эхъ, - лагъана заз, - ина вири кучудзава: урусарни, эрмениярни, гила абур амач, лезгийрни. Патарив гвай хуьрерай азербайжанар чебни кучудзава. Вуч тафават ава? Вири са чилик физвачни?

Нажмудиназ гьекьер акъатна, яйлухдив пел михъна, ада вичиз икъван азиат гузвай ихтилат давамарна:

- Агь, вучиз зи велириз и крар акунай? - мез сарарик кутуна за. Зи рикIелай кьенвай халуни алатзавай хьтинди тир. Вуч ийидатIа, вуч лугъудатIа чин тийизвай зун шикалар, кхьинар алай сурариз килигиз, абурун арайра кьекъвена. Дугьриданни, ина виридаз чка гьатзава. Белки гьакI хьунни лазим ятIа? - суал гана за жуваз. Амма вуч аквазва заз! Пагь, стха, чIалахъ жедай кар туш. Вич ибур куьгъне сурар тир кьван. Гьинихъ фейитIани. Чебни заз яшинда такур хьтин сурар. Чи патара авачирбур. Арада цIуд-къад метр кьван аваз, чIехи майданда инал-анал гуьмбетар алай. Адетдин ваь. Чинра ахьтинбур авач. Гьар сад са пIир хьтинбур. Тарихдин хъиз, архитектурадинни имаратар. Гьар сад атIай кьванцикай дуьм-дуьз са пай чиликай хкатна эцигнавай элкьвей, кьванцин шарриз ухшар мавзолеяр. Абур завай гьисабиз хъанач, гьакъван гзаф авай. Им вуч аламат я? - вилерихъ агъунач зун. Са шумуд касди и мав-

золейрикай сад чукІуриз кѡванер ламрахъ галай арабадиз язава. Я Аллагъ,
- ЧІарар цаз-цаз хъана зи, - им жедай кІвалах яни? Абур сурар я, анрик виш
йисар алатнаватІани, агъзур йисар алатнаватІани, инсанар кучуднавай. И
чилел яшамиш жезвайбурун ата бубаяр. Белки ибуру чеб и чилеринбур яз
гъисабзавачІа? Белки гъакІ я жеди, сурар абур инриз акъатайла авайбур тир
жеди? Лап гъакІ хъурай, ибур инсанар я эхир, инсанри къейибурун сурарик
гъил хукуьрун - им вуч лагъай чІал хъурай? Килиг садра, и патал, а патал
абуру кѡванер хукудна зурба фураар алама. Бомбаяр аватайла амукуьдай хътин
фураар. И ксарі чеб яшамиш жезвай чилерал и бомбаяр вучиз вегъезватІа? Са
фур, кѡве фур, мад ва мад...

Нажмудина мад сеферда пелелай гъекъ михъна. Патав ацукънавай зунни
тахквас давамарна:

- Кафирдин рухвайри сурар чукІуриз атІай кѡванерикай, тарихдин пас
алай, мейитрин ни галай, къейибурун пай кумай кѡванерикай са виш метрдин
а патал чпиз кІвалер эцигзавай кѡван.

- Жеч, я стха?! - гъекъ акъатна зазни.

- Мад за таб ийич хъи, - къарай квахъна Нажмудинан, - вуч патал таб ийида?
Гъахътин аламатар кълурна заз Бакуди.

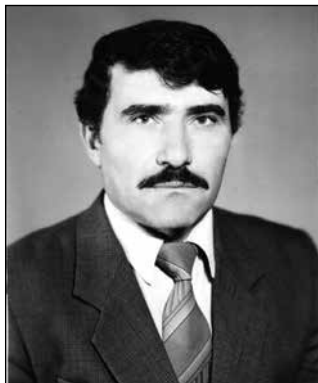
Чун кисна. Нажмудинахъ инанмиш тежедай себебар захъни авачир. Зи
рикІени мадни туькуьул ва дар хъана. Яргъи рекъе чна мадни яргъи ихтилатар
хъувуна, амма зи япариз абурун ван хъхъанач, хъанатІани, зи мефтІеда абуру
са гелни тунач. Нажмудинан сифте ихтилатдин таъсир гъакъ-
ван зурбади хъана.

- Куьн кхъизвай инсанар я, чалай гзаф, чалай дериндиз ихътин крар квез
аквазва, - хълагънай Нажмудина эхирдай. -Зи гъисабун, зи килигун гъахътинди
я: динар - ибур инсанрин къундармаяр, чпин фикирар, мурадар къилиз акъудун
патал яратмишзавай рекъер я. Гъа са Аллагъдин тІварцІелай гъейри михъи,
пак са шейни и дуьньядал алайди туш.

За жув хъиз рикІ туькуьул, руьгъ пашман яз, кицІ гъаятдилай чукур тий-
идай юкъуз яргъал рекъе авай и .касдихъ галаз гъуьжетни кьунач, я, зунни
гъахътин фикирдал алай кас я лагъана, кълурни чІугунач. Зун кисна Нажму-
дина авур ихтилатрикай фагъум-фикир ийиз, жувазни абурукай тарс къачуз
чалишмиш хъана.

ГЪИКАЯТ

Мирземет САЛМАНОВ

ЦАВАРИН ЧИГЕР ¹

(Повестъ)

... Амукъдайди са тIвар-ван я дуьньяда!

Е. Эмин.

11

Хабарсуз хтай Талиб гъа пакд юкбуз хъфинни авуна, вучиз лагъайтIа Кайи Къеледа крар гзаф авай. Инаг халис дяве физвай чкадиз ухшар тир: къуд пата аквазвайбур янавай алачухар, хандакIар атIузвай солдатар, парар дашмишзавай машинар, дараматар эцигдай керпичар атIузвайбур-вири кеспидик квай. Гатун кузвай ракъинизни дурум гана, инсанри зегъмет чIугвазвай. Накъ алачух алай чкадал къе хандакIар, къе хандакIар алай чкадал пака кIвалер пайда жезвай. Къуншияр тир стха халкъарини еке къюмекар гузвай, къуд патахъай тахта-шалман, атIай къванер, шиферар авай машинар ахмиш жезвай. Ихъгин арада абурун патахъай къайгъударвал тавуртIа, вун магърум яз амукъун мумкин тир, гъавиляй Талиб хуьре яргъалди аквазани авуначир.

Талиба авур ихтлатри рикI секинарай Бачар гила мад дерин хиялдиз фена. Адан рикIел вич Бакуда фяле тир яргъал йисар, вичи авур крар, къилел атай вакъияр хуьквезва. Октябрдин инкъилаб жедалди Бачар къил хуьз Бакудиз фенай. Завьялован (халкъди адаз Збелов лугъудай) нафтадин мянденда кIвалахни гъатнай адаз. КIвалах заланди, къацаIайди тиртIани, гузвай гъакъи, масабурув гекъигайла, пис тушир. Вацра тамам къад-къанни вад манат пул гузвай. Вад манатдихъ яц къачуз жезвай гъа девирда. Йикъарикай са юкбуз общежитида кравутдин къунши тир Муштагъади адаз лугъуда: «Ваз вуч аватIа чидани, яда, атIа чи патав гвай общежитида авай стIурви Къембераз виш манат пул ава. А пулни ада чуьнуьхиз кичIевиляй гъамиша вичин жибинда хуьзвалда. Завай адал тIем гъиз жедач, вагай жеда, зани ваз куьмек ийида. Мад ваз чизва хъи, за къанарай къудкъад манат пул вахгана кIанзавайди. Акъван пул къазанмишдалди зунни агъа дуьньядиз фин мумкин я, дуст кас. Пул вахгун тавуртIа, зун буржлубуру зи хзанни кваз терг ийидайдал шак алач. Са куьмек ая ман».

Муштагъа вич нахуш итим тир. Чина гъамиша хъипи ранг жедай адан, къекъведайла нефес къадай. АскIан буйдин, кIвачерикни тIимил какурвал

¹ Эвел 2018 - йисан 6 - нумрада чапнава

квaй ам акурда луьудaй: «Исятдa адaн нерин тар кьуртIа, чaн акьaтдa». Амма парa амалар чидaй адaз. Ахьтинбуруз халкьди лугьудa: «ШейтIадин тумуниз тIвал ядайбур». Ширин меци гьихьтин кас хьайитIани табагьардай. КIвалах-дик артух хев квачиртIани, кьумар кьугьунин зурба устад тир ам. Таб-керчек чидачир: лугьунрай, узбекистандиз фена, кьумар кьугьвана, са шешел пул гьаналдай ада са чIавара. Гьа кьумарбазвал себеб яз, итимни яналдай. Гила, вичи лугьузвайвал, кьейидан кьандай пул вахгун лазим тир.

– Бес а узбекривай кьакьудай пул гьиниз фена ви? – жузуна Бачара вилера айгьамдин хьвер аваз.

– Яда, ам гьи вахтар тир? Адалай кьулухь шумуд йисар алатнава? Гьа пулар гилани амайди яни? – амалдарвилелди чилиз килигна Муштагьа.

Бачара акьалтIай жаваб ганачир. Вучиз лагьайтIа чир хьайитIа, им зурба беябурчивал жезвай. ГьикI ятIани са шумуд йикьалай Муштагьади мад гьа ихтилат куд хьувунай, амма Бачара гилани са чIуькьни авначир. Муштагьадин гафар ада кваз кьазвачир, ятIани са кьадар пул гьиле гьатунин фикирдин гьарусвили ам кьене патай незвай; нефс авай итим туширтIани, жегьил чIавалай кумай женжелвили гьевесди вичин кар аквазвай.

Йиф кьуларилай алатнавай. Кьембер, пIапIрус чIугваз, буругьдай экьечIна, пIапIрусханадиз гьахьна. Адан кьарадал акьвазнавай Бачарани Муштагьади и кар гуьзетзавай. Вичин кIвалах куьтягьна нафтадин лекьверин винелай вегьенвай тахтайрин муькьвелай хьфизвай Кьемберал кьулухьай Бачара хкадарна. Ихьтин вакьиа гьич фикирдани авачир итим чинихьди тахтайрал ярх хьана, амма ам резиндин туп хьиз, гьужумзавайдан кIаник элкьвена ва Бачаран винел акьалтна. Гила Бачаран чин кIаник хьанвай. Вич буйдиз кьакьан итим хьуниз килигна Кьемберан кьил кIаник кьайдан кьилелай анихьди алатнавай. Зуртул итимди, винелай илис хьана, Бачаран туьтер чуькьвезвай, ятIани адан тIем акакьзавачир. Бачара вичин жибиндавай тапанчидиз гьил авуна, амма садлагьана кьилиз атай фикирди ам акьвазарна: тапанчидин ванцелди инсар кIватI жеда-им жува-жув гьабурун гьиле тун лагьай чIал тир; яракьдай акьатай цIай себеб яз, мяденда михьиз ялав кьекьуьнни мумкин я. И арада кьил са гуж-беладалди са патахь экьуьрай адаз акуна хьи, вад-ругуд камунин мензилда акьвазна, Муштагьа чпиз килигзава. Бачарай гужунин цIугь акьатна, анжах гила Муштагьади виликди чукурна ва Кьемберан гардандилай кьуна, са патахьди футкьумарна. Кьемберан кьармахрай акьатай Бачараз амукьайди кьил туькIвейвал катун тир, адан гуьгьуьнал, нефес нефесдихь текьвез, Муштагьани алай. Лекьве авай мядендай шегьер аквадай дуьзендал акьатдалди кьве виш кIарцIин гурур авай. Адан кьилел акьалтдалди Бачаран зегьле фенвай: нефес дар хьана, кIвач-кIвачихь кьвезмачир, вилерал мичIивал акьалтзавай. Гила, гурарин кьилел акьалтайла, ам гьа алайвал ацукь хьана. Са герен ял акьадарна, ахпа жибиндай кисе акьудна, зурзазмай тупIаралди пIапIрус ацIурна, ада галамаз-галамз са шумуд гум авуна. Анжах гила каш-кашахь текьвез, Муштагьа хтана акьатна. Ам леш хьиз чилел экIя хьана.

– Я даюс, – хьел кваз рахазва Бачар, – Вун буьркьуь хьанвайни, ада зун бамишна рекьидайла акван тийиз? Вагай тадиз ам зи винелай алудиз хьаначирни?

– Зун кьанди кьунвай-е, – зурзун квaй сес акьатна Муштагьадай. АтIа йитих кьейидалай кьулухь зак кичI акатнава. Са бубат ихьтин кар хьайила, завай алай чкадилай юзaз жезвач, чидач им вуч кIвалах ятIа.

– Мад вакай итим хъана вуч хъийизма, угъраш? – лагъана, Бачара адан япун кІаниз са гъуд чуькъвкена. Алай чкадилай тарпна къарагъна, ам кІвал галай патахъ рекъе гъатна.

И йифиз Бачара вил вилик кяначир. Агъзур хиял физвай адан рикІяй: Къенбераз чир хъанватІа вучда, инсанрин чинриз гъикІ килиг хъийида, вучиз за ихътин къелет авунай? Хиялар, хиялар... Гъа икІ хиялрик кваз югъни хъана. Общежитида авайбур вири кІвачел акъалтнава, амма Бачаравай месикай къарагъиз жезвач. Адан рикІи рикІ незва, вичихъай вичиз регъуь я адаз, намусдин менгенайри чуькъвезва ам.

Куьчеда, кІвале виридан сиве авайди гъа са ихтилат я: сенфиз стІурви Къенберал жаллатІри вегъена, ам текъена амукъна, чебни къве кас авалдай. Гъар жуьредин гафар-чІаларни акъатнавай. Гъакъикъатдихъ гъасятда гилигунарни хъувунвай. Инсанрин гафар-гъуьлуьн лепеяр я, – лугъудайвал, и агъвалат вирида тикрарзавай. Инсан къейи тазиятдал фидайвал, ван хъайибур вири Къенберан патав физвай. – Акван ана вуч хабар аватІа килин, – лагъана, Бачарни патав гвай общетидиз фена. Къенбер къуд-вад касдин юкъва ацукънавай, абуру адаз гъар жуьредин суалар гузвай.

– Я Къенбер, ана вуч хъана, я дуст кас, вал дуьшуьшар атана лугъур ван хъана аз? – жузуна Бачара игътиятдалди. – Ваз абур вужар ятІа чир хъаначни?

– Ваь, якъадаш, мичІи тир. Чпини абуру къулухъай вегъенай.

– Абурун макъсад вуч тиртІа яраб?

– Вуч жеда къван, пул къакъудун я ман, – жаваб гана патав гвай, пурцух нер алайда къуба нугъатдалди.

– Эхъ михъиз, пул жибинда туна бургъдиз физ зун ахмакъ тирни? – Зун пул гваз Кубинка базардиз мал къачуз фенвайни къван? Зи жибинда авайди вири пуд манат тир.

Гила Бачаран рикІикай гар кІвахъна. Къенбераз вич чир тахъанвайди адаз ашкара тир.

Бакуда хъайи вахтар Бачаран рикІел мукъвал-мукъвал хкъедай, вучиз лагъайтІа им адан уьмуьрда важиблу девир хъанай. Садрани пад-къерех такур, анжах лежбервилелни малдарвилел машгъул хъанвай ам патал и девир лап итижлу хъанвай. Дуьньядин мешребрикай магърум хъанвай ихътин итимри ина, шегъерда, чеб цІийи дуьньядал акъалтай хъиз гъисс ийизвай; бязи вахтара, гъатта, нубатсуз краризни рехъ гузвай. Садаз муькуьдан хемирганда авай гъуьруьн къадарни кваз чидай хуьруьн шартІарай акъатай абуру шегъерда чеб «азаддиз» тухузвай. Мийир-межер лугъудай, регъувал кутадай, вил къядай ксар авачирвиляй бязибур башибузукъвилел, муьфтехурвилел, угъривилел, чалкечирвилел ва маса чІуру крарал машгъул жезвай. Ихътинбурукай сад Бачаран хуьруьнви Къафланни тир. Халкъди лугъурвал, ам «галукъай чкадай цІай акъатдай». Вич хъсан буй-бухах авай, акунар алай итим яз, кІвалахдик адан хев квачир. Хъсан алукІни ийидай, хъсан тІуьнарни кІандай, къекъуьнни агъайнидаказ ийидай, рахадайлани милайим мез авай, амма руьгъдиз зайиф тир. Жибинда гъамиша кепек-шагъини жедай адан. Са бубат абурар алай дишегъли акурла, ам михъиз вич-вичивай квахъдай ва гъа дишегъли адан ашкъибазвилел «къармахрай» акъатун намумкин тир. – «Ваз и гегъенш уьмуьр тухудай мумкинвилер гъинай къвезва? – суалдиз ада ягъанат кваз

хуьруьналди жаваб гудай: – Зун Аллагъдин халудин хва я. Аллагъди гайила, пайгъамбардиз лаш ягъа лагъанвайди я». Къафланан и нифрикъ амалар Бакуда авай хуьруьнбуруз шит хъанвай.

Са юкъуз кIвалахдилаь хтана юргъунвал алудиз къатканвай Бачаран патав Къафлан къведа. Салам-каламдилаь, жузунрилай гуьгъуьниз Бачара адавай хабар къуна: «ГьикI хъана, хуьруьнви, вун акъатна хьи, гъар кткана къведай туш вун, вуч аватIани са кар ава, лагъ ви мурад-метлеб». Айгъамдин хъверни авуна Бачара.

– Ваь, якъадаш, ахътин хъайи кар-затI авач, гъакI са къил чIугъаз атайди тир. Жуван хуьруьнви тушни вун? – Бачаран вилера вилер туна ада жасусвилелди. – За ваз къалуриз са затI гъанвай, ма, килиг, ваз бегенмиш жедатIа аку. Къафлана метIерив къунвай турба ахъайна, анай гимишралди безетмишнавай юкъва твадай пуд чIул акъудна. Абур халис магъир устIардин гъилин кIвалах тир. Садаз тамашайла, муькуьд рикIелай фидай хътинбур.

– Маса гузва за, хкъягъа жуваз кIандайди, – явашдиз сес акъудна атанвайда, и патаз, а патаз килигиз, кIвале вил экъуьриз, игътиятлувилелди. Бачара ибурукай квайни-квай са чIул гъиле къуна, амай къвед адав вахгана.

– Акъваз садра, за им жуван юкъва тван, ахпа килигда чун. Бачар кIвачел акъалтна, истиканра чаяр цана, вилик гъана. Мад ихтилатар давам хъхъана. Са къадар вахт алагтайла, Къафлана: «Зун хъфида, хуьруьнви, къачузватIа, чIул маса къачу, тахъайтIа ам зав вахце», зун дустари гуьзлемишзава», лагъана. Ам кIвачел къарагъна.

– Вучдин чIул? – хъел кваз рахана Бачар, кIвачел къарагъиз-къарагъиз. – Им за фцякъра, чаз мажибар гайи къуз Кубинка базардай пуд манатдихъ къачурди я. Вуна гъанвай къве баят ви чантада ама. Ада Къафланан гъиликай куьрс хъанай турбадин кIане са къуьл эцяна. – Квахъ, къурумсах, зи вилерикай!

– Яь, яь, яь! Бес а чIул? За исятда...

Мад Бачара адав гаф акъудиз тунач. Алай чкадилаь гадар хъайи ам Къафланал тепилмиш хъана. Адан вилерай цIаяр чикIизвай, гъутар чуькъвенвай, вичик михъиз зурзун акатнавай. Ибур вири Бачара адак къурху кутун патал ийизвай амалар тир.

Къафлан ракIарихъди уьтмиш хъана. Михъиз ахъа ракIара акъвазнавай Къафлана, къулухъ элкъвена, кIвалин иесдиз килигиз, вичин нерин са пад къалурдай тупIалди гатана, векъи сесиналди гъарайна: – «Акван ман, им Муратханан хва Къафлан тахъуй, ви кеченаз за тавуртIа!»

– Гъан, ам вун яни, угъраш! – Зун вахъ фадлай къекъвезвайди тир! – виликди фена Бачар. Адан гъиле кравутдин кикекай хкатнавай керпичдин къатI гъатна. Ам къачуна къил хкажай Бачараз акуна хьи, Къафланан гелни кIвале амач.

Са къадар йикъар алатна. КIвалахдилаь хтай Бачар чай хъваз столдихъ ацукънавай. Фу недалди вилик са истикан чай хъун адаз адет хъанвай кар тир. КIвале мад касни авачир. Им вад кас авай кIвале тек-туьк жезвай кар тир, вучиз лагъайтIа и кIвалихъ атун-хъфин гзаф галай. Вад касдикай гъар садахъ сад-къве яр-дуст, мукъва-къили авай. Бязи йикъара къвед-пуд фяле сменадай санал хуькведай, амма къе ам тек тир. Къафлана и мумкинвилерикай мен-фят къачуз хъана къван. Рак ахъагъай ван хъайи Бачар алапатдин шикилдин тамашачи хъана: ракIарин сиве вичин муьрхъуь къунвай сарар къалуриз, Къафлан акъвазнавай.

– Ша, хуьруьнви, ша, – вун вучиз акьвн бегъризвилелди агатзава? – са тIимил къван ягъсузвили хъвер кваз лугъузва Бачара. – Ша, агата, чун са чарабур туш къван. Налугъуди, адаз кIанзавайди гъа и гафар тир – Къафлан вичин куьруь камаралди, амма йигиндаказ кIвализ гъахъна. Куьруь жузун-качун хъайидалай къулухъ Баачара суал гана: – ГъикI хъана, вун акъатна хьи? – Герек затI-матI авани?

– Авайвал лагъайтIа, аз (инал атанвайда са тIимил ял къуна) вал са къил чIугваз кIанзавай. АтIа чIулунин месэлани куьтягъна кIандачни?

– Гъи чIулунин? ЧIул вучинди я? – къупаранвал къалурна Бачара. – ЧIул вуна аз багъишнакI къван? Мад а ихтилат вучинди я?

– Бес фцякъра вуна завай чIул къакъудначирни? Ви рикIелай фенватIа, зи рикIелай фенвач. – Ма, гила тамаш, ви хъилъни, за вуч гъанватIа, – ада гъамиша вичив гвай чанта ахъайна. Ам я чанта тушир, я чамадан, амма адан къене авачир затIни жедачир-низ вуч герек ятIа, гъам гъана жедай. Гилани ада мад вичин чантадай итимрин юкъва твадай чIулар акъудна, чебни сад муькуьдалай гуьрчегбур. Къизилдин ранг алай, туькIвей къашаралди безетмишнавай абур Бачаран бейни тамандаказ элкъуьрна: ихътин къешенг безекар адаз икъван гагъда садрани акурди тушир.

– Къала кван, тамашин зунни, – ягъанат кваз лугъузва Бачара. – Белки ви атIа чIулунин месэлани туькIуьн хъийин. Ам за гъакIан са зарфат хъуй лагъана авур кар тир, хуьруьнви, ваз хъел къемир. Ибурни на маса гузвани?

– Маса тагуз хъайила, абур за вуч патал къазанмишзава? Заз абур гъинакI къевезва къван? – суалдиз суал гана Къафлана. Зани а затIар жуван гъекъедалдини ивидалди къазанмишзава. Ма, килига. Ада къве чIул Бачарав вугана.

– Гъан, ибур халис шейгъэр я, – Бачар кIвачел акъалтна. – АтIам чIул тирни къван? Эгер гъадаз на чIул лугъузватIа, ибур вучар я? – Исятда за ви чIул вахгуда. Кравуддин къилихъ галай гъвечIи сандухдай акъудай чIулни гваз, ам Къафланан патав хтана.

– Ма, хуьруьнви, хъел къемир, идахъ завай ваз пул гуз хъанач, вучиз лагъайтIа ам на лагъай къиметдик квайди туш. Гила на гъанвайбур халис затIар я, лагъ ви къимет.

– И затIарин къимет авайди туш, ибур виридуьньядин жавагъирар я. Къала, пул це, ахпа жуваз кIандайди хкъагъа, тахъайтIа, за ви гъиле абур твадайди туш.

– Я хуьруьнви, я Къафлан, – рахазва Бачар, – бес гъа Жавагъир зи имидин яран бубадин яран стхадин яран диде тирди ваз чизвачни? Вуна вучиз ихътин хиянатвал аз ийизва, бес ваз чизвачни, чун къвед хуьруьнвиар тиди? – мад ягъанатдин хъверзава Бачара, Къафланан хесетрин ажизвал чиз.

– Заз ви ярар, хъуьтIер, эквер-мичIер чидач. Вуна и за гъанвай товар (инал Къафланаз вичиз урус чIални чизвайди хъиз къалуриз кIан хъана) къачузватIа, къачузва лагъ, тахъайтIа зун атайвал хъфида.

– Бес атайвал хъфин тавуна, вун гъикI хъфида? – мад хъуьрезва Бачар, атанвайдан кенеф квадарун фикир яз. – Ина авайди са ракIар я гъа, маса ракIар авач къван, вилер атIумна ада Къафланан вилера.

Къафлан чкадилакI юзана. Вад камни ада къачунач, Бачара ам акъвазарна.

– Яда, малдиз килиг тавунмаз, адан ери ахтармиш тавунмаз, адахъ пул гудай адет авайди яни? Къала, ам зи гъиле тур, алцумин жуван юкъвал. Гуда за ваз гъа на лагъай къимет, зун катзавач хьи-тагъкимарзава Бачара. Мад чакай итимар хъана вучзавайди я?

Къафлан буш хъана. Ам элкъвена кІвалин юкъвал хтана ва къве чІул столдал вегъена. Бачара абурукай квкайни-квайди вичин юкъва туна, цлакай куърснавай гуъзуьдин вилик фена, гъар пад элкъуьриз вичин буйдиз тамашна. Ахпа ам вич-вичел рази яз столдихъ ацукъна, къве истиканда чай цана, куьлуь хупар ийиз, чай хъваз башламишна. Гила ада Къафланаз са фикирни гузмачир, налугъуди кІвале са касни мад авач.

– Къала пул це, на къачузватІа, – эхирни секинвал чІурна атанвайда. – ТахъайтІа чІул ахъая, зун хъфирвал.

– Гъикъван пул кІанзава ваз идахъ? – Бачара вичин юкъва авай чІулунал вилер вегъена.

– Акъван пул зав гвач эхир.

– ГвачтІа чІул вахце.

– Вучтин чІул, зав вуна вугай чІул авани, къурумсах? Бачар кІвачел акъалтна. Адахъ галаз санал къарагъай Къафлан, гъиле турбани аваз (ам ада садрани гъилляй вегъедачир), ракІарихъди уьтмиш хъана.

Са шумуд югъ алатна. Общетида вири кІвалинбур кІватІ хъанвай. Ругулар я ман, гъарда вичин «регъвел вегъенвай» береда ракІар ахъа хъана. Анай къене патаз къве кас килигзавай: сад Къафлан, муькуьдни къуьнерал чинер алай маса кас. Къафлана, тІуб туькІуьрна, вирибурун арадай Бачар къалурна ва вичин къалурдай тупІалди, ам инихъ-анихъ юзуриз, адаз къурхуяр гудай лишанар ийизвай.

Чинер алайди еке камаралди кІвализ гъахъуник кумаз, ина авайбурун «регъуьхъ галай яд» миьхиз атІана ва ахътин секинвал кІвале гъатна хъи, налугъуди ина са касни авач, я хъунни авурди туш.

– Квекай вуж я а Бачар лугъур къуччагъ? – лап гъа кІалхандай къвезвай векъи ванцелди суал гана атанвайда. Ам, лап кутугай абуруар алай, къакъан жендек авай туькме итим тир. Звер гана винелди элкъуьрнавай чІулав спелри, юкъвалай са тІимил къван хкис хъанвай нери ва килигдайла жидаяр хъиз сух жезвай вилери адан чиник зурба гуьрчегвл кутазвай.

– Ам зун я, – викІегъдиз жаваб гана Бачара. – Жанаби, лагъ ви къуллугъ, зун гъазур я.

– Вун захъ галаз участкадиз атун лазим я, им жанаби судудин эмир я, – мад векъивал квай сесиналди рахазва чинер алайди.

– Зак вуч тахсир кватІа лагъ ман, ракІарихъди физ-физ рахазва Бачар. – За авур ахътин са чІуру кар авач хъи.

– Ам ваз чкадал агакъайла чир жеда. Акат вилик. Чекмедин куха авай къирмаждиз гъил ийизва атанвайда.

Бачараз маса чара амукънач. РакІара авай Къафлан акунмазди адаз им гъадан кар тирди чир хъанвай, амма ада вичиз са куьникайни хабар авачир къасарзавай.

Дуванханадин къениз гъахъайла, Бачараз акуна хъи, столдихъ къилиз рех янавай, къуьнерал сирсилар галай чинер алай туькме итим ацукънава. Ада гъилин ишарадалди абур галаз хтайдаз экъечІунин буйругъ гана. Амни, ракъ акур жинер хъиз, са легъзеда вилерикай квахъ хъувуна.

– Квекай Бачар лугъурди вун яни? – вилер атІумна килигиз акъвазна кабинетдин иес.

– Эхъ, ам зун я, жанаби неченик.

– Ваз и кас чидайди яни?

– Эхъ, чида, ам зи хуъруънви я, жанаби неченик.

– Куъ арада вуч чуъруък хъана?

– Са чуъруъкни, жанаби неченик.

Неченик! Неченик! Бесрай, заз гъакІни чизва зун неченик тирди, – хъел кваз кІвачел акъалтна ам. Вуна адан къизилверекъдал дуъзмишарнавай чІул къачунани? Къачуна – вичи-вичиз тестикъарни хъувуна неченикди. Ам вахгун вучиз ийизвач? Бачар са тІимил чашвиш хъана, адаз вуч жаваб гудатІа чизвачир.

– Зун вавди рахазва, угъраш, – неченикди виликди са кам къачуна. – Я тахъайтІа зун ахмакърай къазвани на? За вун гъич къулухъ элкъвентийир чкадиз акъудда. – Вахце адан чІул!

– Ада завай буржуниз къачур цІуд манатни вахгурай ман. Инал Бачара вичиз са рехъ акъудиз алахънавай.

– Вучтин цІуд манат? – гъарай акъатна Къафлана. – Валлагъ, гъич руъгъдайни хабар авайди туш, жанаби-и-и..., сес къурана адан. Валлагъ...

И арада столдал алай телефонди зенг яна. Неченикди трубка хважна ва ам са нихъ галаз ятІани рахана. Аквар гъаларай, адаз вичин чІехида эвернавай. Адак тади акатна. Столдила са шумуд чарни къачуна, ам къунвайбурун патав агатна ва къведанни къамарилай къуна, кабинетдин пипІез ялна. Бачара вичин гардандин цамар тІарам къунвай, вучиз лагъайтІа адаз чпин пелер пелера эцягъунин игътият авай.

– Куъне куъ арада меслят ая, къурумсахар, – лагъана, неченик кабинетдай экъечІна. Ина лал къейи секинвал гъатнавай, гъатта Къафлана нефес чІугвадайла нери ийизвай ванни Бачараз къевезвай. И силсидикай къил гъикІ хукуддатІа ада фикир ийизвай.

– Я хуъруънви, садлагъана секинвал чІурна ада, хъуьтуьл ванцелди явашдиз рахаз, – мад чун хуъруънбур хъана вучда, гъакІан са чІул патал ихътин лайихсуз мярекатар арадал гъиз хъайила. Зун лап гъа дустагъда туна, ваз гъадакай са регъятвал жезвани? Бес зи аялрин язух тушни? Абур ни хуъда? Ван хъайибурру вуч лугъуда чаз? Ваз зун ви чІулунал ашукъ хъанвай хъиз жемир, ам за са зарафат хъуй лагъана авур кар тир. Вунни гъасятда суд-дуванра гъатна. Им Аллагъди къабулдай кар туш. Вахгуда за ви чІул, амма вуна зи пулни хиве яхъ, тахъайтІа чун къведни кІевериз аватда.

– ГъакІ жедани, яда?

– Тахъана ана вуч ава къван, чаз къведазни кІан хъайила? – суалдиз суал хгана Бачара.

Хуъруънвиар и ихтилатрик кумаз кабинетдин иес хтана. – Вуч меслятдал атана куън? – зуруналди хабар къуна ада, чІурнавай чин абурухъ элкъуърна.

– Жанаби нече... (инал адан рикІел дехъне авур туънбуьгъ хтана, гафунин къатІ куътягъиз хъанач), за гъакъикъатдани адавай цІуд манат къачурди тир, амма зи рикІелай алатнавай. Агъ, (инал неченикди адаз чпин чІалалди са вижевай себ гана), ам ви рикІелай гъикІ алатна? Вуна са карни авачиз итим вучиз беябурзава?

– Ада зи чІулни хиве къазва къван, хъалп квай ванцелди лугъузва Къафлана.

– Къачурди яни вуна идан чІул? – вилерин ишарадалди къалурна Къафлан неченикди, Бачарахъ элкъвена.

– Ваъ, жанаби, заз адан чІулуникай гъич хабарни авайди туш, ништа ада гъи валара цанватІа.

Неченик жинжи ягъайди хъиз кIвачел акъалтна. Адан вилера ажугъни зур акахънавай къиж авай. КIашариз ухшар авай гъутар акъална, ам тепилмиш хъана. – Квахъ зи вилерикай! Квахъ къведни, угърашар, ламран хваяр, – къавар хкаждай хътин векъи ванцелди гъарайзавай ада. – За куън къведни кIекрез лезнар ядай чкадиз акъудда! Ам чуъруькчийрал тепилмиш хъана. Бачаразни Къафланаз амукъайди кIвачер хадайвал катун тир.

– Акван ман, КъафатI, кIвалахдилай хтана фуни тIуън тавунвай зун на и рекъера туна? Им за ваз иливарайтIа, зун итим хъанач хьи! – гъелягъ къуна Бачара къежел экъечIайла.

– Ма, я хуъруьнви, фена жуваз са къас фу неъ, – жибиндай са абас пул акъудна Бачарал гъил яргъи авуна Къафлана. И арада куъчедай винелди файтун атана. Бачар хкадарна физвай ичIи файтундиз акъахна. Гуъгъуьнай ада фикир авурвал, Къафланан фикир, са абас вугана, мад вичивай пул къакъудна лугъуз, арза авун тир.

Чуру кардин эхир авач, – лугъуда халкъди. ГъакI хъунни авуна. Са вацралай Бакуда авай лезгийрин арада ванер чкIана: йигинви Къафлан яна къеналда. Адан чантадай яхцIурдалай виниз гъар жуъредин куълегрин тупIар жагъаналдай. Ахпа чир хъайивал, адан пеше кас авачир береда варлубурун кIвалериз гъахъун ва анрай багъа къиметдин затIар чуънуьхун тир. Бейхабардиз кIвализ хтай иесди ам гъа чкадал яна гадарналдай.

I2

Алапатдинди я ЯркIи магъалдин тIебиат: гатун югъ ина арандин йикъахъ, хъуьтIуън югъ кефердин йикъахъ галаз гекъигиз жеда. И гатун югъни экуънахъ лап кутугайди хъанвай. Пакамахъ агъадихъай къарагъай ракъини вичин баркаван нулар сифте Ярар дагъдал, ахпа виняй гъуз ЯркIи хуърерал вегъена. ВацIалай къарагъзавай шагъварди вири дередик къетIен секинвал кутазва, налугъуди са ни ятIани гъавадиз абулейсандин чиг чукIурзава. КIвалерай экъечIзавай инсанри лап хур ацIудалди къезил нефес чIугвазва. Хуъруьн куъчечар чуълдиз акъудзавай лапагринни маларин гъарагъунрин ванерай ацIузва. Инсанар гъарма сад вичин кеспидин гуъгъуьниз физ гъазур жезва. Амма тек са Бачар я секиндиз айвандин къиле кIарас чарпайдал къатканвайди. Гатун и куъруь йифиз, чна лугъурвал, ада тек «са вил я акъалайди», вучиз лагъайтIа къуъзуьвал себеб яз адан ахвар гватнава. Пакаман и баркаван береда адани, хуъруьн вилик квай ягъван и къакъан дагъдиз килигиз, тIебиатдикай лезет хкудзава. Гуларай винелди, гъиле каликай ацай нек авай сарлинжни аваз хтай къариди ам хиялрикай уяхарна.

– ГъикI ксана сенфиз вун, чан къужабег? – хуърез-хуърез лугъузва Исмиди. – Ваз са бубат къванни ахвар хъанани?

– Гъа гъамиша хъиз, чан къарибике, – ягъанатни хъвер квай сесиналди жаваб гузва Бачара. – Ахвар яни ам, гъакIан са текъин чара. Калик нек къванни квани? Им лап фесли вахт я гъа, нек хъана кIанзавайди я.

– Аллагъ берекат, пис туш. Накъ нянихъ вегъей векъивай ятIани чидач, къе вижеваз нек жагъана гъайвандикай. Къарини къужа суъгъбетдик квай арада кIвалай, гъиле теспягъарни аваз, Агъмед экъечIна.

– Ваз пакаман хийрар хъуй, я Бачар, – хуърезва ам, вичин хтунвай сарар къалуриз. – Вуч хъсан гъава авачни къе? Лап гъа къейидал чан хкидай хътин гъава я, якъадаш.

– Я-е. Вичелди ярғи авунвай гьил кьуна Бачара. – Гъава хъсанди я лагъана вучда, дуст кас, адакай менфят къачуз техжезмайла? – Кеф тушни ихьтин къуз векъ ягъиз ягъвак фин, вични пакаман чиг аламаз, кӀвачелай шаламарни хтӀунна векъ ядайла. Гъикъван лезет гудай? Вири къакъажна чавай и зегъри-мар хъайи къуъзуьвал лугъудайда. Шукур хъуй Аллагъдиз, гъадан эмир я ман, чна вучда.

Айвандик жегъилар, Мирзени Шагъ, атана. Чпиз адет хъанвайвал, салам гана, абуру Бачаранни Агъмедан гъилер кьуна. Исми пакаман нагъардин къайгъуда авай. Са арадила суфрадал ругунвай фири нек, таза дудгъвер, ниси, хъран лавашар атана. Бачаран бадида авай некӀедик Исмиди фу куьткъуьннавай, вучиз лагъайтӀа сарар амачир сививай фу жакъваз жедачир, гъавилияй адаз къилдин гелкъуьн тешкилнавай.

– Вун, чан хва, Мирзедихъ элкъвена Бачар, – кье Кайи Къеледиз алад. Та-либа вуч ийизватӀа са къил чӀугу, белки куьмек герекзава жал адаз. Дарамат эцигун зарафатдин кар туш. Ам залан кӀвалах я гъа.

– Шагъни тухурай, я Бачар, – къаришмиш хъана Агъмед. – Ада ина вуч ийида? Вичивай жедай куьмекар гъадани гурай. Сейке итимар тушни абур?

Жегъилар арандиз рекье гъатна. Абурун гуьгъуьнниз экъечӀай Агъмед лап югъ нисинилай вегъедалди кӀвализ хтанач. Ам авачирла, Бачаран рикӀ дар жедай, вучиз лагъайтӀа вичив рахадай, са ихтилат ийидай, гуьлгъуьм къачудай кас авачир. Мукъвал-мукъвал са къил чӀугъваз къведай Усамни Азет ва маса мукъвабур гъарма сад вичин дердидик квай. Хуьруьнбурун чӀехи пай куьч хъунин савдайрал машгъул тир.

Гъар сеферда санихъ фена хтайла, Агъмеда Бачараз кимин хабарар гудай. Къени гъакӀ хъана.

– Вуч хабарар ава, я Агъмед, хуьре-кӀвале? – хабар кьуна къуьзека, къуьнтер чарпайда акӀурна хкаж жез-жез. Ада гъикӀ кӀантӀани хъурай лагъана, явашдиз галачир хьтин са уьгъуьни яна.

– Ахьтин гуз жедай хьтин еке хабарар авач, якъадаш, вири секин я. Хуьре гъатта са касни амач лагъайтӀа жеда: садбур чпин малариз алаф-малафдин гуьгъуьна ава, муькуьбур Кайи Къеледиз куьч хъунин дердийра ава. Зи рикӀяй дехъне са хиял фена: и макъамда хуьре са касни текъирай, вучиз лагъайтӀа ам кучукдай кас жагъидач. Кимел алайбурни гъа зунни вун хьтин «къеци вакъарар» я. Заз ван хъайивал, колхузар чукӀурна, совхузар арадал гъанвалда.

– Абур вучар ялда, я Аллагъ рази хъайиди? – тажубвална Бачара.

– Абур, – гъавурда тваз алахънава Агъмед, – колхузчидикай рабучи авуна лагъай чӀал я. Колхузда ваз зегъметдин йикъарай гъакъи гузвайтӀа, совхузда ам ваз нагъд пулдади гуда. Ваз гила шекер, нефт, къел ва маса жуваз герек затӀар вири пулдихъ маса къачудай мумкинвал жеда. И крар Урусатда вад-цӀуд йис идалай вилик авунва ва гъукуматдин къилевайбуру ам хъсан яз гъисабзава.

– Бес а рабучийри кӀвалах гъина ийида? Инра завудар, фабрикар авач эхир?

– Кайи Къеледал совхуз тешкилнавалда. Вични уьзуьмлухвилини совхуз. Са шумуд цӀуд агъзур чубук Хасавюртдай, Къизлярдай гъизвалда. Рабучиярни машинраваз инай ва маса хуьрерай гъар пакамахъ тухуз, нянрихъ хкидайвал ялда.

– Ам къиле фидай кар яни, яда? Гъар къуз машин инай гъаниз, гъанай иниз гъалун? А машиндиз бенз гъикӀ акъакъарда? – итиж генани артух хъана Бачаран.

– Пагъ, нани лагъана гъа, ам гъукуматдиз яз вуч я? Са семелютди са юкъуз кузвайди машиндиз къве вацра бес жеда. Бес чилерикай хкудзавай къван нафт вуч я? Шумуд йисуз ялна за буругъра, жуван чан хкудна, гила закай кІулацни хъана. – гъайиф чІугвадай тегъерда лугъузва Агъмеда. – Абур гъукуматдиз сарара акІанвай якІарайни туш. Зурба ва гужлу я чи гъукумат. Мадни хъсан хъурай. Къиле акъвазнавайбуруз Аллагъди регъим гурай! А-а-н, ваз а совхуздин директор вуж хъанватІа лугъудани за? – суьгъбет давамарзава Агъмеда, – и чи хуьре пирсидатил хъайи Шитибег вуч тир? Гъадан гада.

– Яраб а Шитибегал чан аламатІа?

– Ваъ, яда, Шитибег фадлай амач. Ам са геренда кисна. За са тІимил юргъунвал квадарда, – Агъмед къарагъна ва гъа вичиз хас тир аста камаралди кІвал галай патахъ рекъе гъатна.

Бачара Шитибег аматІа хабар къунихъ вичин себеб авай. Ам колхоздин председател тирла, Бачаранни адан араяр агатнавай. Бачар Шитибеган «эр-чи гъил» тир. Гъина колхоздин кІвалах акІахъиз хъайитІа, гъаниз ада Бачар ракурдай, вучиз лагъайтІа ада рикІиз регъят ийизвай. Гила, Шитибеган хцикай совхоздин директор хъанвайла, Бачаран фикир, Шитибег арадаваз, адан хчивай Талибаз са вижевай кутугай къуллугъ гуз тун тир.

Нисинлай алатнавай гатун йикъан зегъемвал масад тир. Халкъди лугъурвал, къумадик кутур кака чурун мумкин я. Пакман михъи, къезил гъавадикай гъич зеррени амач, серинар алачир чкадал чиникай тІанурдай къвезвай хътин ялавар къекъвезва. Нефес чІугваз четинзава, иллаки Бачар хътин къуьзуьбуруз. Къуд пата лал къенвай секинвал гъатнава. – Идахъ са вуч ятІани завал гала гъа, – хиял фена къуьзуь касдин рикІяй, – къарагъ жезвайтІа, серин кІвализни хъфидай зун.

Амма и зегъемвал артух яргъалди фенач. Ярар дагъдин къилелай сифте са бармак къван булут хкаж хъана, ахпа ам къвердавай еке жез башламишна ва ЯркІи магъалдихъди вегъена ада. Гъисабдай декъикъаярни арадай тефенмаз цаву ахътин къукърумар авуна хъи, налугъуди, цавр ацахъзава, чилер гватзава. Тама-тара ван къачуна, акъатнавай гару тарарин хилер винелди элкъуьриз, гагъ са патахъ, гагъ муькуь патахъ алчудриз башламишна. Гъава михъиз чІулав хъана, тІебиатдик саданни къил акъат тийидай хътин къалабулух акатна. Икъван гагъда къавук квай мукал хкъез, чпин шарагриз ем гъизвай чубарукар, «чІивриврин» ванер акъвазарна, кис хъана. Дараматдин вилик квай накъ ганвай аскІан къавал сифте сад-къве стІал аватна. Абуру, идалай вилик рагъ фена ифенвай пиши рукавада акъаз, адай тІеквенар акъудиз башламишна. СтІаларни акъван ирибур тир хъи, гъар сад са ципицІдин твар къван авайбур. Накъвада акъурла, абур пад-пад жезвай ва, куьлуь-куьлуь хъитрепІриз элкъез, гъарнихъ чикІизвай. Ягъай цІайлапанди вилин ишигъ тухудай хътин экв ганмаз, гуьгъуьнлай авур къукърумри кІвалер зурзурна. Гила ахътин сел къвана хъи, гуя цав яд вегъезвай чарчар я. Марфадин са стІал муькуьдавай чараз аватзавачир: марф цин перде хъана чилел къвезвай. Дараматдин накъ ганвай къавари кІарар алукай далдамди хътин ванер акъудзавай. Садлагъана мад зурбаз цІайлапан яна, ада хъруьн вилик экІя хъанвай ягъван къерехда, тамун кІане хкаж хъанвай зурба хъархъун тарцяй гум акъудна, тар михъиз чІулав хъана, амма цІай къуначир ада. ТІебиатдин и аламатар Бачараз вич къатканвай чарпайдилай капан яюкъваллайбур хъиз акъазвай. Ихътин юргъ

адаз вичин яргъи уьмуьрда сад лагъай сефер тир аказвайди. Гъар сеферда цIайлапан ягъайла, ада Аллагъдиз келимашадат кIелзавай.

– Им Худади инсанрин писвилериз ганвнай завал я, якъадаш, – лугъузва кIваляй экъечIай Агъмеда, – тахъайтIа жедай крар туш. – Зи яшинда заз ихътин сел акурди туш, валлагъ.

– Инсанар аси хъанва, дуст кас, абурун писвилеривай Аллагъди вичи яргъаз авурай. – Адан гафарал къул чIугвазва Бачарани.

Къуьзекар ихтилатрик кваз марф яваш хъана, аватзамай сад-къве стIалдик дехънен хътин гъайбат гумачир. Са тIимил вахтни арадай фенач, марф михъиз хкъякъна, амма хуьруьн виликай физвай вацI галай патахъай къвезвай къукърумрин ванери абурун фикир гъанихъ желбна. Куьчедай «вацI атана, вацI атана» лугъуз гъарайиз, кIвачелни алачир, шалваррин кикер метIерал къван къакъалжнавай аялрин десте вацIухъди цIуьдгъуьнна. Агъмедаз къарай атанач: ам вилик квай аскIан къавун чIередал экъечIна. Инлай вацIун са тIимил чка аквазвай.

– ВацIув гвайди маса гъайбат я, якъадаш, къерера агакъзамач. Лап гъа чархан юкъвариз къван хкаж хъанва яд.

– Бес къвайи къванди гъаниз авахъначни къван? – пIузаррикай хъиз рахана Бачар са артух гъяз авачиз.

Югъ рагъдандихъ элкъвенвай и баркаван береда акIиз гъазур хъанвай ракъинихъ нисинин бетер гумачир. Адан нурур сеbeb яз экъечIай яргъируша вичин какур гуьрчег нурур къве патайни вацIун къилел хкаж хъанвай дагъларин тепейра акIурна. Гъавадик лап зериф ва назик серинвал акатнава; къушарал ва гъашаратрал мад чан акъалт хъувунва, абур гъа чеб хътин куьлуь дердийра гъат хъувунва. Пебиатдиин секинал анжах вацIу ийизвай къукърумри чIурзава, ада, вацIу, вичин хурук акатай къванер, гъатта рагарин патар, дувулрай акъатнавай тарар-вири затIар хурук кутуна гъуьл галай патахъ еремишзава, налугъуди адаз са ни ятIани анай эвернава. Салархивелай и вацIун гъайбат лап хъсандиз аквазва, гъавилай инал мягъледал алай ругулар кIватI хъанва. Абур акур Агъмедавай къарай къаз хъанач: гъамни итимар кIватI хъанвай чкадал фена.

ГъвечIи кимел алай ихтилат вацIукай тир. Гъакъикъатдани аквазвайди лап гъа зегъле тухудай хътин шикил тир. Цин гъилай вацIун къер эсиллагъ аквазмачир, ада гъанвай зурба тарари, муькъуьн къве вилинни хивера акIана, бандар къунвай. Гуьгъуьнлай хкизвай къван-къумбак, кIанчIар, гъем-гъуьшни агалт хъувурла, а бандарин къакъанвал къвердавай гзаф жезвай. Яд лагъайтIа (инал адаз хурдул лагъайтIани гъалатI жедачир), муькъуьн юкъвариз къван хкаж хъанвай ва адак, муькъуьк, са жизни зурзун акатнавай. Яргъалди икI амукъайтIа, ам вацIу тухунни мумкин тир.

Вирида ийизвай ихтилат муьгъ къутармишуникай я, амма акъалтIай, къетI ийидай хътин са меслят садавайни лугъуз жезвачир. Эхирни са затIни арадал татана, итимар кIваллериз хъфена. Кимелай хтай Агъмеда вичиз акур и тIебиатдин мусибатдикай Бачараз суьгъбет ийизвай ва, муьгъ тухвайтIа вучда лугъуз, гъайфар чIугвазвай.

– Беябур хъана тухвайтIа, валлагъ хъана, якъадаш. Гъайиф къвезва заз зи амле (яркIари миресриз амлеяр лугъуда) Бедира чIугур жафаяр, зегъметар, авур къван харжияр, – лугъузва ада. – Гъикъван регъят тир жемьтдиз муьгъ аваз.

Гъелбет гъакI я, – къул чIугвазва Бачарани адан гафарал. Ам лап гъа и

хуьруьк квай имарат я, Агъмед. Вич амачтлани, Бедира вичелай жемтдиз аманат яз тур затI я ам.

Йигинвияр ва винихъди дагълух хуьрера яшамиш жезвай агъалияр Бердиди и муьгъ эцигдалди лап четин гьалда авай. Пар авай араба, фургъун, алерар вацIуз хтун регъят тир, амма анай экъечIун-четин. Гъи патахъ физ хъайитлани, хъутIалда гьатзавай, иллаки ихътин, селлер къвайи вахтара, хъуьтIуьз живер къвана рекъер муркIади къур вахтара генани кIеве гьатзавай халкъар. Муьгъ эцигуниз акъатзавай вири харжияр Бедира вичин хивез къачунай, амай фялевилин кIвалахар мелелди жемятди авунай. Мягъкем хандакIар эгъуьнна, абур цементни чиргъ кутуна авунвай къаришмадал ацIурна, къакъанвал тахминан муьжуьд метр къван аваз эцигнавай адаз тешпигъ ЯркIи пата эсиллагъ авачир. Даяхар мягъкем авурвал, муькъуьн чинни мягъкем авун чарасуз тир, гъавилляй Белиждай рельсер гъун меслят авунай жемятди. Абур гъунин месэла Бачарал тапшурмишна. Гамишар квай къуд арабани гваз, юлдашарни галаз, Бачар Белиждиз фена. Алава куьмекарни жагъур хъувуна, рельсер арабайриз хкажна, абур рекъе гьат хъувуна. Рельсер яргъибур хъуниз килигна гъар жуьт гамишрихъ къве араба гилигнавай. Рекъе са артух инжиклувилер хъаначир, амма хуьруьн муькуниз агакъайла, Къурай кIамун къекъуьндал, рельсерин къилер къвала акIиз, арабаяр гъализ жезвачир. И карни жемятди гъиле-гъилди тукIуьрна. Пер-каца гваз атана, кIамун къвалай руг акъудна, рехъ фрягънай.

Куьчедай хтай Агъмедак квай вазир акурла, Бачарни хияллу хъана. Агъмеда лап секиндиз гъайиф чIугвадай саягъда муькъуькай ихтилат ийизвай, ам вацIу тухун мумкин тирди субутарзавай.

– Яраб са серенжем авач жал, Бачар? – сефил сес акъатна адай. – Валлагъ лап хатадик ква гъа муьгъ. Къе йифиз чикIидачтлани чидач.

– Бес жемятди вуч лугъузва?

– Жемят низ акуна, Аллагъ рази хъайиди? Анал алайбур чи мягъледай тир са вад-цIуд кас тир. Абурувайни са къетI ийидай хътин меслят къалуриз хъанач. Пака жемятдин собрани кIватIда лугъузвай, гъанал са меслят авунин къарардал атана абур.

– А муькъуьн хивера вуч акIанвалда?

– Пунарай акъатнавай пипин, гигин зурба тарар, вацIу гъизвай къванер, рагарин патар ва гъакIни мад куьлуь-шуьлуь гъем-гъуьш. Аквар гъаларай, Агъун тамукай са зул тукъунна вацIуз атанва, вичин тарарни гваз, тахъайтIа икъванбур гъинай атурай.

– Хуьре а на лугъузвай трахтир амани Суван рехъ дуьзариз гъайи? – Агъмедан чиниз килигна Бачар. – Амаз хъайитIа, гъам кардик кутурай. Советдизни гъакI лагъ, мад колхуз амач къван? – Вун пака собранидиз фида къван?

– Тефена жедани? Фена кIанда. Чидач ман трактордин тIем къведатIа а мусибат зирзибилдал, – чина шаклувилин лишанар аваз тамашзава Агъмед. Адан вилерай аквазва хъи, Бачаравай са куьмек кIанзава.

– Къведа, къведа, иншалагъ. Ам вижевай гужлу трахтир я лугъузвай. Анжах са кар ава: яцIу, яргъи канат жагъурна ам, акIанвай тарарин са-садан пунахъ вегъез, вацI физвай патахъ ваъ, вацIуз акси патахъ ялна кIанда. ТахъайтIа банд мадни мягъкем жеда. Пака экуьнахъ жемят хуьруьн колхоздин контордин дараматдин вилик кIватI хъана. Собранидал алай месэла сад тир: муьгъ вацIу тухуникай къутармишун. Советдин председатель Алима арадал атанвай четин гъалдикай жемятдиз лагъайла, гъарнилай сесер акъатиз башламишна:

– «Гьалар чазни аквазва, вуч серенжемар къбулдатIа, гьадакай рахух». Амма Алимаз гудай жаваб жагъизвачир. Вири кис хъанвай и арада, гъилевай аса акIуриз-акIуриз, деведин мандав хътин вичин кIулни экъисна, вилик Агъмед экъечIна.

– Накъ няниз и кардин патахъай зинни Бачаран арада ихтилат хъана, жемьатар. Ам вичиз къван дуьнья акунвай, уькIуь-цуру чидай итим тирди квез малум я. Ада атIа трактор ишлемишун теклифзава, – вичин гъиле авай асадалди агъа патал чIурал акъвазнавай С-100 маркадин трактор къалурна ада. Колхоз чкIана лагъай ван хъайила, тракторист алидхуьруьнви Пирмет, техника гъанал туна, вич хъфенай. Аквар гьаларай, адаз вичи авур кIвалахдин гъакъи тагуникай къурху хъанвай.

– Адал кIвалах ни ийида? – биши ван акъатна инсанрин арадай. – Пирмет амач къван?

Мад вири кис хъана. Садаини са ван-сес акъатзавачир. Са шумуд декъикъа алатайла, халкъдин вилик гъа и йикъара армидай хтанвай матрос Сефтер экъечIна. Ам хъсан абурар алай, пагъливандин суй авай жегъил тир. Чулав гъуьлуьн флотда гимидин мотрчидин чIехи куьмекчи яз къуллугъ авунвай адаз техникадин вири сирер чидай, амма ада вичин алакьунрикай садазни лугъудачир, фурс-дамах ийидачир.

– Са кар мад ава-гъа, мад жемьатдихъ элкъвена Агъмед, – Бачара лугъузвай «Яргъи канат акIанвай тарарин са-садан пунахъ галкIуриз, циз акси патахъ ялун лазим я».

– Ам гъахъ я, жемьатар, – вилик хъана Мизе, икъван гагъда киснавай «кIел тавуна хъанвай инженер». – ТахъайтIа банд мадни мягъкем жеда.

«Халкъдин къажгъан муркIадални ргада» лугъурвал, вири затIар жагъана: трактористни, яргъи канатни, тракторни... Гила амайди канат тарарихъ ни галкIурдатIа, гъам тир. Муькъуьн къилихъ тамам гъуьл хъанвай, аниз килигай инсандин зегъле фидайвал тир. ЯтIани и карни къегъал Сефтера хиве къуна.

КIвалах яргъал вегъенач. Алай партал дегишна хтай Сефтера трактордиз регъятдаказ худ яна ва ам мукъаятвилелди муьгъ галай патахъ гъална. Инсанарни адан гуьгъуьналлаз физвай. Сифте жегъилди, лап кар чидай устIарди хъиз, вичин трактор фидай рехъ муькъуьн хъуьнчIелай винихъди туькIуьрна, ахпа трактор къулухъди гана ва адахъ яргъи канат галкIурна. И кар виридаз итижлу хъанвай. Хуьруьн дишегълиярни кваз дараматрин вилик квай аскIан къаварал экъечIна килигзавай, анжах са Алимегъамеда, Сефтеран дахди, чуькъни тийиз са къерехда акъвазна, жезвай кардиз шагъидалзавай. Винелай къалурзавачтIани, къене патай ада вичи-вичин рикI незвай жеди. Зарафат туш гъа, багъри велелди вичин чандиз хасаратвал къачузвай.

Парталар хтIунна, канатдин къилни къуна, дегънедиз гъахъай Сефтер са декъикъадилай хъиз цин винел ахкъалтна, ахпа ам зирингдиз трактордин кабинадиз хкаж хъана ва худ генани артухарна. Чкадилай заландиз юзай машинди зурба пипин тар винелди, муькъуьн гирведал акъудна. Гъа икI са-сад ада вири тарар ялна. Гила, гъар са тар акъудуник кваз, муькъуьн къвед лагъай виляй физвай ядни са вилихъди атайла, къукърумрин ванер мадни артух хъана. Хурдул хътин яд виняй гъуз ахмиш хъана, ада ахътин къиямат арадал гъана хъи, килигзавайбурун вилерин ишигъ тухузвай ва яргъалди тамашайтIа, къил элкъвена, инсан ярх хъунни мумкин тир.

Чарадаз хъайи зияндикай жуваз менфят хкуддаибур гъар хуъре кими жедач къван. Муькъуьн хъуьнчел акъудай тарариз гъасятда «иесар» акъатна. Сифтени-сифте гъиле нажах ва мишер аваз атайди Селягъ хъана, ахпа, адалай чешне къачуна, къвед-пуд кас мадни. Селягъ, лагъайтIа, къиф къейи чкадлай къилер-къвачер вичиз тухудайбурукай я.

Сефтераз вири жемятдин патай Алима чухсагъул малумарна. Сиве тIеквен авайкъванбуру, иллаки дишегълийри, адаз зурба алхишарни авуна, хуъруьн рушари гила адаз чпин патай майилар къалуриз эгечIна. Гъакъикъатдани ам ихътин дикъетриз лайихлу гада тир.

Муьгъ къутармишай чкадилай хтай Агъмеда ийизвай ихтилат Кайи Къеледай хтай Мирзедини Шагъа къатIна. Салам-каламдилай гуьгъуьниз Мирзеди къуьзуьбуруз Кайи Къеледин цIийивилерикай лугъузвай.

– Валлагъ, ба, ана авайбур зурба аламатар я. Къуд патай аквазвайбур эцигзавай къвалер я. Са къатда эцигзава. Квез ана авай къван солдатар, машинар, техника акуртIа? Гъатта цIийи школани эцигиз гъиле къунва.

– Чна абурукай затIни ийизвач, Талибан къвалахар гъикI ава? – къаришмиш жезва Бачар хчин ихтилатдик. Къвалер эцигиз башламишнавани?

– Ваъ, ба, гъелелиг башламишнавач, керпичар атIана куьтягъ хъанвач. ХандакIар эгъуьннава. Талиб дахди чун рахкурна, са вад йикъалай хъша лагъана. Акъван гагъда вичи чаз яшайишдин шартIарни тешкилда лугъузвай ада. Исятда абур авайди кирида къунвай са къвал я къван, ана дар я.

Мирзеди ихтилат ийидайла, Шагъа герен-герен адан къваче къвач эцязавай. И кар патав ацукънавай Агъмеда къатIана.

– Ана гъикI хъана, къурдулар, (и гаф ада жегъилрикай зарафат ийидайла, муьквал-муьквал ишлемишдай) куьн къведни цацарал алайбур хъиз ацукънава хъи, ана вуч аватIа чазни лагъ кван. Гила икъван гагъда кисна ацукънавай Шагъ рахана.

– Чун къвализ хкъведайла, мискIиндин виликай винелди Селягъ хкъвезвай, гъиле къарас къиринихъ галкъурнавай са цIиргъ къизрирарни аваз. Чунни вацIуз фин меслят хъанва, белки чазни абур гъатин.

– Алад, алад, – са патта ял аваз лагъана Агъмеда. ВацIа гъатмир гъа!

Гъакъикъатдани вацIуз гурлу сел атана алатайла, вацI элякъайла, къере авай гъвечIи лекъвера къизрирар амуькдай. Абур къару хъанвай ци тамам буьркъуь авунваз, чеб чпивай квахъна ажиз жедай, гъавилияй исанриз абур регъят гъуьрч яз гъатни ийидай.

ВацIуз феийи гадаяр хтана. Абурув тамам са ведре къван къизрирар гъвай. Абур акурла, къуьзекрик хуъруьн акатна. – Икъванбур тек са квез гъатайла, масабуруз вуч амуькна, я къурдулар? – шад зарафат ийизва Агъмеда.

– Гъабурузни жагъун тавуна амуькнач, – жаваб гана дахдин суалдиз Шагъа.

– Агъмед, на, дуст кас, са туькъIвей жигъиртма ая, фадлай вил хъанвай зи, – къаришмиш хъана Бачарни ихтилатдик. – ВацIун къизрирарикай дадлу жигъиртма жеда, валлагъ.

Гъаф йисара Бакуда хъуниз килигна Агъмедаз ашпазвиликай дериндай хабар авай, гъавилияй ада авур хуьрекрихъни къетIен тIямар жедай. Гилани гъакI хъана. Исмиди суфрадал жигъиртма ва маса няметар эцигна. Хзан вири къватI хъана, вирида иштягъдалди фу тIуьрдалай къулухъ гъарма сад вичин дердийрин гуьгъуьниз фена, амма са Бачар, вичин алатай уьмуьр тупIалай ийиз, хиялри тухванвай.

Къе вучиз ятлани Бачара вичин кефияр саз яз гысабзавай. Белки тлуър жигьиртмадивай тир жеди. Туьнал гьалтайла, ам, лугьурвал, руфунал къезил итим я, амма тямлу хуьрекриз ада ваь лугьудачир. Им Бачарак лап гьа жегьил члавузни квай хесет тир. Йикъа са сеферда яклун хуьрек галукъ тавуртла, адаз дуьнья михъиз мичли жедай ва амай са куьнини адаз дад гудачир. Гьеле мехьерарни ийидалди адахъ къиздирмадин азар галукънай. Тамам вацралай виниз уьзуьрди гьелек авунвай жегьил гада яклухъ къарих хьанвай. Куьра малар, лапагар авайтлани, диде Наргиза абурукай сад туклуник хев кутазвачир, вучиз лагьайтла а хендеда дишегьлидин рикле авайди са фикир тир: агакънавай аялриз мехьерар авуна секинарун. Абурукай чехид хьуниз килигна сифтени-сифте Бачараз. Эхирни гадади вичиз рехъ акъудна, йифиз къе чуран жунгавдин руфуниз яцу риб сухна ада. Гьайвандин гьалар къвердавай зайиф жезвай, амма и кардай садан къилни акъатзавачир. Вирида лугьузвайди гьа са гаф хьана: цимил къифре класнава. къакъатун на мумкин я, туклукл. Им Бачараз кландай кар хьана, ада гьасятда жунгавдин гардандивай чуклул гуьцна. Са шумуд юкъуз тухдалди як тлуьнай ада ва ахпа, жерягъ Самурхана лагьайвал, адан дердиниз гьа яклукай дарман хьанай.

Къилихриз туьнт итим тиртлани, Бачарахъ сабурулувал авай. Гьихьтин къарар хьайитлани фагьум-фикир авуна къабулдай ва и кардал садрани пашман жедачир, я пашман жедай къарар ада гьеле-меле къабулни ийидачир, гьавилияй хуьруьнбур, са кар хьайила, гьадал къадай. Гила, муьгъ вацу тухуникай къутармиш авурлани, адан рикликай гар клвахьнавай. Хуьр, жемят патал вичелай алакьай са кар мад риклел хуьквезва Бачаран.

Им Урусатда пачагъ тахтунай вегьенвай вахт тир. Уьлкве гьукумсуз хьанвай; ягьун-къиникъ, тараш-талан михъиз чкланвай, угъри-къучидин, тарашчийрин къил къадай кас амачир. Судар-дуванар кардикай хкатнавай и вахтунда амукъзавайди гьарда вичин къилиз чара авун тир. Гьавилияй йигинвийри къарар къабулна: хуьрел йифен къаравулар къун. Гзаф юкар-чипер ягьайдалай гуьгьуьниз. жемят къаравулар яз Бачарни Клатар къунин меслятдал атана. Абуруз клвалахдин гьакъи яз гьар вацра пудкъад рипе техил гун хиве къунвай ва хиве тунвай мажбурнамаярни зурбабур тир. Эгер хуьре къакъудай, тарашай дуьшуьшар хьайитла, зияндин къимет къаравулри эхцигда.

Гатун вахт я. Кьуларилай алатнавай йифен и гуьзел береда хуьрел элкьвена са чарх яна хтанвай къаравулар, ппалрусар чуьгваз, кимин чукьвандал ацукьнава. Вацлалай къарагъзавай хуьтуьл шагьварди гьавадик мегьрибан серинвал кутазва. Гьетери рапрап гузвай цаву шагьидвалзава хьи, гуя и дуьньядал я са дяве, я са мусибатдин кар алач. Вири секин ва сакит я, вири саламат ва сагъ я. Амма къучийризни угърийриз къарай авач, абур чпин гьар йифен (йикъан ваь) дердийра гьатнава. Уьлкведа хьанвай гьукумсузвиликай менфят къачуна, абуру чпин гьилияй къвери-текъвер вири ийизва, садни абурун инсафсузвилини хурукай хкатзавач. Шумуд хзан иесар амачиз тунва, шумуд дидедикай хендеда авунва, шумуд аял етим авунва абуру? Ихьтин хиялар физвай Бачаран рикляй. Клатара вичин къарачип кутуна дуьзмишна авунвай ппалрусдиз мад цийи къилелай цай яна ва дериндиз гум чуьгуна, туп-туп гьавадиз ахьайна.

– Вуч хьсан гьава авачни, яда, – рахана ам къуншидихъ элкьвена. – Ихьтин йифер лап тек-бир жезва гьа.

– Я, валлагъ, – гьакл гьикл клантлани хуй лагьана, адан гафар тестикъарна

Бачара, хиялрикай хкатиз-хкатиз. – Гъавайрикай вучда инсанрин рикериз регъят туширла?

Хъурга хев галай патахъай акъатай кIвачерин ванери къаравулар къведни тарпна къарагъарна. Абурун къаншардиз, гъилерал винтовкаярни вегъена, къуд кас къвезвай. Цуд камунин мензил амаз, абур хкар ягъайбур хъиз, алай чкадал акъваз хъана.

– Яракъар чилел эцигна, вад камунин вилик ша, тахъайтIа къведни акIадарда чна куьн, – эмирна абурукай сада, са векъи сес авайда. И ван Бачараз таниш ван тир. Чара амукънач къаравулриз, абур эмирдиз табий хъана. Ахпа «йифен мугъманар» чеб абурув агатна, кимин чукъвандал вегъенвай яракъар вахчуна.

– Акат вилик! – мад буйругъ гана векъи сес авайда. Къаравулар алай чкадилай юзана. Атанвайбур абурун къулухъ галаз къвезвай. Элкъвена килигай Бачараз акуна хъи, чпихъ галаз рахазвайди, эмирар, буйругъар гузвайди гъакъикъатдани вичин таниш къунши хуьруьнви Велимет я.

– Ана гъикI хъана, ВелитI, вакайни ихътин итим хъанвани? – бамиш сес акъудна Бачара. – Ибур итмвилер туш гъа.

– Лал хъана виликди алад, ам ви тумун буржи туш. За вагай хабар къазвач, хъел атана къачагърин чIехидаз.

Къачагъри къаравулар хуьруьн къилихъ галай техил гатадай ратIраз тухвана. Гила Бачараз акуна хъи, инлай лап Эрегв рекъин вини къиле акъуна, рекъин къерех къуна, яхIур касдилай виниз итимри къурай руквадал къуьнтер янава. Виридав, метIерин арайра туна, яракъар гва. Сифте яз уьмуьрда Бачарак кичI акатна. «ИкI, валлагъ, эхирни хъун мумкин я», – хиял фена адан рикIяй ва гъихътин амал къабулдатIа фикир ийиз башламишна ада.

Са арадал къван лал къейи секинвал хъана. Ахпа Велимет рахана:

– Куь хуьре флан ксариз (инал ада са шумудан тIварар къуна) икъван пулар, икъван гамар, икъван парчаяр, (налугъуди, им абурун кIвалинбурукай я) ава. Чна (ада гъилелди рекъин къерехда яргъи хъанвайбур къалурна) хуьруьз гуьлле гуда, девлетар вахчуда ва абурун кIвалериз цIай яда. Садавни витI акъудиз тадач. Мад ваз аквазва хъи, чахъ гъихътин къуват автIа. Куьнни чахъ галаз ша, квезни пай хкудда чна, – генани шавкъуна гъатзава рахазвайди.

Бачар вилерин кIаникай кIатIараз килигна. Адан фикир вичин юлдашди къачагъдин гафар гъикI къабулдатIа ахтармишун тир, амма ада са чуькъни ийивачир, ам чилиз килигиз акъвазнавай. КIатIаран амалрай аквазвай хъи, ам патал «яц къейитIа, – як, ал хайитIа, – цIай я». Эхирни и секинвал Бачара чIурна.

– Ваз вуч аватIа чидани, яр-дуст, («яр-дуст» гафар ада ягъанат квай сесиналди лагъанай) куьне ийизвайди зурба къелет я. Абурун чан алай инсанар я, тIветIер туш гъакI яна рекъиз. Гъабурухъни гзафбурухъ яракъар ава, абур гъилер куьрсна акваздач. Чун квехъ галаз санизни къведач. Эгер куьне чалай кам яна гъа кIвалах авуртIа, квекай са вад за хуьруьн куьчейра мейитар яз тада. Им ваз лап хъсандиз чизва, яр-дуст! Къвед лагъайди, къе уьлкве гъукумсуз я, пака гъукум арадал хкведа. Ахпа вуч жаваб гуда куьне? Квехъ виридахъ аялар ава, гъабурун вилерай хкида, валлагъ. Къе тарашай мал-девлет гъикъван вахтунда неда куьне? Гъа пекерихъни гамарихъ итимри намусар маса гудани? – туьнт жезва Бачар. Садайни са куьтIни акъатзавач, вири кис хъанва.

– За квез гъикI лагъанай? – гъарайна рекъин къерехда яргъи хъанвайбурукай сада. Бачара гуьгъуьнай фикир авурвал, и гафарихъ къве метлеб авай: сад

лагъайди, ада хуъруъз гъахъункумаз, къаравулрал къун тавуна, гъужум ийин; къвед лагъайди, фенмаз къаравулар ягъин, ахпа гъужумин.

– ЯтІа чна патав гвай Мерегъар хуърел вегъеда. Ам са къанни цІуд кІвал авай гъвечІи хуър я. Абурувай чи хура акъвазиз жедач. ВацІун и пата акъвазна, хуъруъз гуълле гуда чна. КІантІа куънни ша чахъ галаз.

– Я чунни къведач, я куънни фин дуъз туш. Им зи акъалтІай жаваб я, – рахана Бачар. – Яракъар вахце зав! Мад лал къейи секинвал арадал атана.

– Гъав ая, гадаяр! – гъарайна чилел яргъи хъанвайбурукай сада. Десте алай чкадилай юзана. Къачагъар чеб атайвал рекъе гъат хъууна.

Къаравулар кимел хтана ва хъайи агъвалат тупІалай ийиз ацукъна. Садла-гъана КІатІара хабар къуна: «Яна къенайтІа вучдай, яда?»

14.

– Яна къенайтІа вучдай? – адан суал тикрарна Бачара. – Вуна чпел тфенг хкажайбурувай хабар къунани на? На ягъай тфенг захъ галукуънайтІа вучдай, даюс? – секиндиз рахазва ам вацран экуънал, КІатІаран чиниз килигиз. Адан рикІел са мус ятІани, инкъилаб жедалди, хъайи дуъшуъш хквезва.

Бачар жемятди хуъруън кавха яз хкъанавай. Вичиз авунвай и зурба ихтибар-див ам лап рикІивай эгечІнавай: хуъруън-кІвалин къайгъуйра хъун, жемятдин арада меслятвал, ислягъвал хуън, адалатсуз крариз рехъ тагун... – ибур вири ада вичин гъар йикъан къайгъуяр яз гъисабзавай. Вич гъахъвал кІандай инсан яз хъуниз килигна ада вири «са гъиле» къунвай. Амма, техилдик хар кими жедач лугъудайвал, хуърени сад-къвед «крчарал фид алайбур» авачиз тушир. Гъабурукай сад КІатІар тир. Юкъван буйдин, фрягъ къуърнер авай, кІвенкІвер алай къацу вилер авай, расу чуруди чин саки михъиз кІевирнавай ам акурла, егъи касдик гъасятда кичІ акатдай. Сабур авун, фагъум-фикир авун адаз чидай крар тушир. Халкъди лугъурвал, «гъамиша вини кІваче авайди» тир ам. Са тІимил хъайитІани вичин кефина масада эцягъайтІа, гъасятда тфенгдиз гъил ийидай. Гена са кар хъсан тир: адавай садахъни галукуъдачир. – Вич муъхце аваз, ратІрахъ галукуъдач адавай, – ягъанатар ийидай КІатІаракай танишри ам алачир чкадал. Алай чкадал ихътин ягъанат авун жуван къилиз яд чимун лагъай чІал тир. Са гафуналди, гзаф терс кас тир ам.

КІатІаракай са шумуд сеферда хуъруънбурун арзаяр Бачарал агакъиз хъана, гуя адан къве гамиш иессуздаказ ахъайнава, цанвай техилриз зиянар гузва лугъуз, амма кавхади ибур бинесуз арзаяр хъиз къабулзавай, вучиз лагъайтІа чинал акъвазна и кар тестикъардай са касни авачир.

Гатфарин йикъан нянихъ элкъвенвай са береда кимел кІватІ хъанвайбурун арада мад са гъулгъула гъатна.

– Яда, чун идан гъиляй гъикъван ажиз хъуй, я стхаяр! – Идан къил къа-дай кас авайди тушни? – Вичин гамишар, амай мал-лапагни галаз вичин садакъадиз фий, – хъел атанва Мурсалидиз. – Къе гатфарал агакънаай техил къирмишна валлагъ! – Яда, им итимвилер яни?!

– Дуъз лугъузва Муца, – юзана алай чкадилай Къилич. – Адалай гъейри мад хуъре мал-лапаг авай кас амачни? Вич килиграй вичин садакъайриз, чаз абуру вучиз зиянар гузва къван? Рахунар къалин гзаф хъана.

Кимик лап вижеваз гъулгъула акатна. Инлай-анлай гъатта сеперар гунин ванерни акъатиз башламишна. Садбуру абур, сеперар, КІатІаран, муъкуъбуру адан «иесвал» тийизвай кавхадин дидейрин «жибинриз» ракурзавай. Чебни

лап гъа «жибинар» ацџурдай хътин сеперар. Гъулгъула гапуррал аватунни мумкин тир, вучиз лагъайтІа инал КІатІаран мукъвабур, адан хийир кІан-дайбурни алачиз тушир. Гъабурони ихътин сеперар гун эхдачир эхир. Сада вичин гъутуз ягъай уьгъуьдин ван михъиз чикІидай и хуьре кимел жезвай и мярекатдикай гъасятда виридаз хабар хъана. «Халкъдин легълеяр, гъуьлуьн лепеяр» лугъурвал, Бачарални и хабар лап куз-куз агакъарнай. Ам, кеспидилай хтана, секин хъанвай и берета, ахварин хиялдиз фенвай, амма кимел къиле физвай и «мярекатдикай» ван хъайила, тарпна кІвачел акъалтна, шикІеба кІвачер калушра туна, ким галай патахъ рекъе гъатна.

– Гъан, лагъ кван куь дердияр вуч тиртІа, – къвезва чи кавха, – гъадаз лагъ. ТахъайтІа, кимел гъакІан къуру кІалхандин лахъу уьгъуьяр ямир, кепею... – ра-хазва Мурт, вични и кардин шерик тирди къалуриз кІанз. Адавай гаф куьтягъиз хъанач: Бачар киминбурув агакъна. Вири кІвачел акъалтна, адаз ацукъдай чка къалурна, амма Бачар ацукънач, ада гъамиша вичиз кутугай ва лайихлувилин лишан яз, къилин ва гъилин ишарайралди виридаз ахцукъ хъувунин эмирна.

Вуч къал-макъал я, хуьруьнбур? Нивай низ вуч пайиз хъанвач? – секин ва мукъятвилин ванцелди рахазва ам и патаз, а патаз килигиз. – Хъайи кар-затІ аватІа, чин къун тавуна, лагъ.

Вири кис хъанва, садаини са витІни акъатзавач.

– Лагъ-е! Куьн вучиз лал хъанва, лал хъайибур? – Вуч хъанватІа, итимвилелди лагъ! – мад вичин ван хкажзава Мурта, – вичиз я цадай никІин чІук, я ацадай калин мам авачир бедкъаради. – Куьн итимар я лугъурбурун...

– За лугъудани, жемьтар? – вилик атана Къилич. – И КІатІар лугъур касди хуьруьн жемьтдив вил ахъайиз тазвач, стхаяр. ЦифцІякъра зи мирес КІуниди канаб цанвай гапІалда адан гамишри чпиз кІамай къван цІингавар яна, ахпа Успагъанан никІе «юг авуна», къе, лагъайтІа, Муцаз авай са чІиб алай чиле чпин кІуфар экъуьрна абуру. Я Бачар, Я кавха! Вун хуьруьн чІехид я, вучиз на са сережем къабулзавач? – Ам вуж я, чаз ганвай жунгав яни? Ина калер авач, я Аллагъди хвейи кас! – Бачаран чиниз вилер экъисна килигна ам. ТахъайтІа, ви мукъва-къили я лугъуз, ийизвай хатуар яни?

– Къилич гъахъ я! Гъахъ я ам! – ванер хкаж хъана кимелай, вирида гъахъ къалуриз, амма Бачар киснавай. Гзаф рахаз кІанзавайбур кис хъайила, кавха чкадлай къарагъна.

– Квез вуч аватІа чизвани, жемьт? – Элкъвена ам ким галай патахъ. – Исятда за гъа касдиз инал эверда ва квезни акваз-акваз адахъ галаз вири веревирд ийида. Бачара инсанрин арадиз са жуьре вил вегъена, абурун арадай са жегъилдиз гъилин ишарадалди вичин патав эверна ва КІатІаран суракъдиз ракъурна. Са артух вахт алатнач, итимрин арадай сада: «Къвезва, гадаяр», – ван хкажна, налугъуди, инал пачагъдин са зурба къуллугъчи къвезва. Виридан чинар КІатІар къвезвай патахъ элкъвена, амма тек са Бачар вич алай чкадал чилиз килигиз ацукънавай, ада гъич къил къванни хкажначир.

КІатІарни, гъа тек са вичиз кутугай къайдада, аста камаралди «и падни заз, а падни заз» лугъуз, ким галай патахъ къвезвай. Аквар гъаларай, адаз вичиз кимел эверунин сеbeb патав атай жегъилди лагъанвай. Им адан вилери къалурзвай: хъел квай чІавуз ам инсандин чиниз килигдачир, чиляй тІеквенар акъуддай вилери.

– Ша, ша, хуьруьнви, инал ацукъ, – Бачара адаз вичин патав чка къалурна. Гила вирида чпин фикирар гъабурал, КІатІарални Бачарал, желбнавай.

Виринра хъиз, инани «вацІал цІай хъийидайбур» авачиз тушир. Са магъарда къве сев санал яшамиш тежерди Къиличазни, Алимазни, амай вири хуъруънбурузни-виридаз чизвай, амма «къве севрен» ихтилат икъван фад куътягъ жеда лагъана садани фикирнавачир.

– Я хуъруънви, мукъва-къили, – лап явашдиз башламишна кавхади. – Валай жемятдин арза-ферзе ава, ви гамишар чпин зиянриз физва лугъуз, вагай абурун иесвал жезвачни? – Мад вунни кІвале субай я, кар-кеспи авач. Жувакай масабур инжиклу авун хъсан кар туш хъи.

Диде... абурун. Вигъи тапагъагъ я абугъу ийизвайбугъ. Гъагъда вичин ник кІевгъай. Абугъуз никІегъ ава лугъуз, за зи аялгъин агъагъам атІудани? Инал мад адан сив акъвазариз хъанач. Каф чикІизвай сивяй къвевайбур вири эдебсуз гафар тир. Бачараз адан хесет лап хъсан чизвай. – Элуъкъна, кис жеда ам, я кас, – фикирзавай ада и арада. Амма КІатІар кис жезвачир. Эхирни кавхади, ам секинарун паталди, вичин сес хкажна.

– Яда КІатІар, – валай гъейри и хуъре мад итимар авач лугъузвани вуна? Вилер ахъайна, хъсандиз килиг, ибур вири итимар я, чебни гъа вун хътин, зун хътин (и арада Бачараз кІанзавайди, вични кутуна, а дили-будала секинарун тир), виридаз гъа на лугъузвай агъарам недай аялар ава. Бес абурун аялри тІуън патал гъасилзавай берекат ви гамишри тІуърла, аялриз агъагъам (кавхади и эхиримжи гаф гъа КІатІаран сивяй акъатзавай саягъда лагъанай) гъинай къведа? На и кардикай фикирзавани? Вичин чІалар ахъагъун КІатІараз виридалайни такІан кар тир, гъавиляй ам алай чкадилай къудгъун хъана, итимрин арада авай Бачаран вилик акъатна. Адан къацу вилера иви ргазвай, яргъалди уългуъч галукъ тавунвай расу чуруди къунвай чене зурзазвай, вичихъайни, Бачара гъисс авурвал, серкин туънт ни къвезвай.

– За гъакІда, диде за ав... бугъ, куъне зи гъиляй акъуд кун, вигъи тукІвада за, – Ада жибиндиз гъил авуна ва гъасятда чукІул акъудна. Эгер патав гъай Буржум са тІимил къванни эглеш хъанайтІа, чукІул Бачаран бедендиз гъахъдай. ЯтІани кавхади вичин сабурлувал хвена. Хуъруънбур кимел вири кис хъана, садайна са витІ акъатзавач.

– Яда, я мукъва-къили, – эхирни секинвал къатІна Бачара. – Ваз хуъруън, жемятдин адалат кваз къадай фикир авани? Я, тахъайтІа, ваз вун авай калара масадан дагълар бегенмиш тушни? Им шумудра хъурай на жувакай инсанар бейкеф ийиз? Итимвал хъсан шейъ я къван?

– За, жуваз гъикІ кІандатІа, гъакІ ийида, куъне зи гъиляй акъуд, диде... бугъ! – генани къупаран жезва КІатІар. – Зи гамишгъин гумгъагъвилел пехил яни куън?

– Ина ви гамишрал пехилвал авунин месела авач, ина авайди ви гамишар чарабурун зиянриз тефинин месела я. Эгер на лазим тир серенжемар къабул тавуртІа, зун мажбур жеда жуван серенжемар къабулиз, – са тІимил къван туънт жезва гила Бачарни.

– Валай гъич п.. ни алакъдач! Жуван тум акъван цава къамиргъ, – КІатІар, кицІ галтугай уац хъиз, кимелай квахъна.

Гатфарин и гуъзел югъ мичІи жезвай. Хкъвезвай лапагрин вилик экъечІун Бачаран гъар йикъан вичи вичиз къунвай буржи тир ва а кар ада лап ашкъидивди къилизни акъудзавай. КІвалерин вилик квай гъаятдин къерех кІват тавун патал кутунвай цІан къилел акъвазна, Бачара лапагар хтун гуъзлемишзавай и береда, гъиле тфенгни аваз, адан къаншардиз КІатІар атана акъатна.

– Яда, – сивяй гафни акъатна КІатІаран, гъиле авай тфенгдин ванни-къвед-ни санал. Тфенгдай акъатай цІу Бачаран чин алуگار тавуна амукъна. «Тфенг, гапур! Тфенг, гапур! Тфенг, гапур! – лугъуз, каш-кашахъ текъвез, кІвализ хтай итим акур Ханаган ва аялрин кенеф квахънавай. Садавайни са къетІ ийидай хътин гъерекат ийиз жезвачир. Тфенгни гапур къачуна, къуънерихъ кІуртни вегъена, кІваляй экъечІай Бачар пака йикъан нисиналди кІвализ хтаначир. Гила хуъре гъатнавайди са ван тир: КІатІара Бачар яналда.

– Къенани, яда? Галукънани? – жузаввай кавхадин хийир кІанибуру. – Ваъ, якъадаш, киці вацІу тухудани? Ахътинбурук гуълле акатдани? Абуру Аллагдай халкънавай цавун дестекар я, абурук тІем акакъарун четин я, – ягъанатарни ийизвай адан хийир такІанбуру. Амма Бачаран гъвечІи стха Гъемзедиз вич эцигдай чка авач: ам халис дилид хъиз къекъвезва ва садахъни, гъатта вичин бубадин чкадал алай чІехи стхадихъ галазни, ам рахазвач. – Зун килигда, адан дуван за ийида. ТавуртІа им СикІ хъанач хъи. За адан.....! Гъемзедин яшар къад къванни хъанвачир, я ам эвленмишни авунвачир, амма викІегъвили, акъалтІай зурба зигъинди, яшариз килиг тавур камалди, иллаки руъгъдин мягкъемвили хуъруън, неинки са чпин хуъруън, гъакІни патарив гвай хуърерин жегъилрин арадани адаз зурба силливал авай. Са гафунлди, абурун арада «як пайзавайди» гъам тир. «СикІ» лакІаб акъалтунихъни вичин себебар авай: ам гзаф амалдар тир, лугъурвал, и патай фена, а патай хкатдай ам инсандин. Къастунал, гафунал гзаф мягкъем тир, вичин сивяй акъатай гъар са келимадин иесвал ийидай ада. Гъемзедин и хесетар чиз, Бачарани адак хуъкуъкъдацир. Эгер ам пара рахаз хъайитІа, «Квахъ зи виликай, къей хва сикІ, – лагъана, галачир са хъверни авуна, вич элясна фидай.

Амма и сеферда СикІ гъахъ тир, адавай вичин стхадиз авунвай и хиянатвал эхиз жезвачир. Икъван гагъда чІехи стхадин вилерай адаз нур аквазвайтІа, гила адаз мур аквазвай. Бачарни пашман тир. – Им вуч лагъай чІал я, зал гъил хкажун? За садан дидедизни «ашна» лагъайди туш, эхир! Садазни за жуван гъилелай са чІуру кар авурди туш. Вучиз къе за авур са таъкимдикай хъел атанва адаз, а КІатІараз? – Вичи вичин рикІ незва кавхади. Белки, зун батІул я жеди, – мад тупІалай хъийизва ада къе хъанвай «мярекат», амма адаз са акъалтІай жаваб жагъизвач.

Гзаф крар къуватди ийизватІани, пулди ийизватІани, – вири крар вахтунни ийида. Ада, вахтунни, гъихътин инсан хъайитІани вичиз муътІуъгъарда, ам вичиз кІандай патахъ элкъуърда ва, герек хъайитІа, нер къуна, куъчейрани къекъуърда. Адаз муътІуъгъ тахъай са касни, гъатта пайгъамбарарни хъанач. Пайгъамбаррини, чпин нубатда, вахт кваз къунач. Ам, вахт, ахътин шейъ я хъи, эвел-эхир галачир, къадар –гъисаб авачир, девлет-къасабни гвачир, гъич садалайни аслу тушир, вирида ишлемишдай, амма къимет тагур-шейъ я ам, – фикирзава Бачара. – ТуширтІа, къе зун и йикъал къведайни? – Мад ва мад вири тупІалай ийизва ада; вичиз са къадай чка тахъай, кІвал-мал пайдайла са чка, са рухунин пад къванни жагъин тавур етимди хъиз. – Яраб, за и хуъруъхъ икъван гагъда вучиз икІ ялнайтІа? – Яраб зи бахт физва жал?

Бачара фикир гайивал, пакамлай Гъемзедик са гъихътин ятІани теспачавал квай. Ам, айвандин и къиляй а къилиз, а къиляй и къилиз физ, секиндиз санал ацукъ тийиз, даим гъерекатда авай ва герен-герен дараматдин вилик квай къавал экъечІиз, куъчедиз килигзавай. Им адан фикирда са вуч ятІани ава лагъай чІал тир.

– Ваз аквказвани? – кьилин ишарадалди Гьемзе кьалурна Ханага вичин итимдиз. – Адаз са вуч ятлани ийиз кланзавай хьтинди я гьа. Килиг, Аллагьдин хатур аватлани, мукьаят хьухь, квал чурда валлагь! – Заз аквазва ам, – куьруь жаваб гана Бачара.

Гьятриз эвичина са арадилай хтай Бачараз акуна хьи, квалестхадин гелни амач.

– Ам гьиниз фена, я паб? – жузуна итимди кайванидивай.

– Вун анихь алатунни сад хьана, ам тфенгни кьачуна, гурарай гьуз цуьх хьана. – Вун гьиниз я? – лагьана хабар кьурла, акьатай жаваб сад я: – Сив акьала!

Са акьван вахт арадай фенач, Вегьре никлер галай патахьай тфенгрин ванер акьатна. – Гьинвачтлани СикI я, валлагь, хиял фена Бачаран рикIяй ва ам хкаж хьана кьакьан кьавал акьахна. Инлай Вегьре никлер капан юквал алай хьиз аквазвай. Гьакьикьатдани никлинни рекьин арада атун яз акIурнавай чепрекьанрихь агалтна, гвенвай цуьлер харадал хутахзавай КIатIараз кьведа, Гьемзедини Заграга, гуьлле гузвай. КIатIар, лагьайтIа, гьилевай цуьлерни гадарна, илан хьиз кьве кьвечIил жез, вацI галай патахь катзавай. Адан кIвачерик ахьтин йигинвал квай хьи, адахь са гуьллени агакьун мумкин тушир. – Галуьк тавуртIа, беябур хьана, – хиял фена Бачаран рикIяй. Тфенгни кьачуна, ада Вегьре никлер галай патахь чукурна. Кимин патавай фидайла, анал ацукьнавай агьсакьалри гьарда са гаф авуна:

– Ам са ахмакь я лугьуз, жувни ахмакь жедани, яда? Хьсан кар туштлани, жегьилри чпин кар акурай, жув абурун тай жемир. Кьисас вахчун вири халкьдин арада хьиз, ЯрКивийрин арадани машгьур тир а вахтара, гьавилай тир агьсакьалри акьалтIай са серенжем яз, кьадагьа тавурди. Бачараз регьуь хьана, ам алай чкадал хак ягьайди хьиз акьвазна. НикIяй тфенгрин ванер кьвезмай. «Айхь!» – акьатна КIатIарай вацIун кьилел агакьайла. Гуьлле адан гардандин яцIу дамунин арадикай акатна а патай акьатнавай, амма уьмуьрдиз хасаратвал ганачир. Пакад юкьуз агай палицайри СикI кьуна тухванай ва са шумуд йисуз дустагьда ацукьай ам урус пачагь тахтунай вегьейла хьайи амнисти себеб яз ахьайнай, амма адак затI кумачир: чухуткади вичин кар авунвай.

15

Югь экуьнин фарай акьатайла хьиз Агьмед куьчедиз физ гьазур жезвай. Бачара и кар кьатIана ва адан кефияр са тIимил кьван серин хьана, вучиз лагьайтIа вичихь галаз рахадай, дил-агьзи ийидай кас кIвале амуькьзавачир. Исми, адет тирвал, гьукуматдин кIвадахдал, жегьилар, лагьайтIа, Кайи Кьеледиз Талибан кIвалерал фялевал ийиз фенвай. Ятлани кьуьзека са чуькьни ийизвачир. – Вичиз кландайвал авурай, я кас, бес гьамни зун хьтин инсан тушни, гьадазни зун шит хьун мумкин я, – фикирар физвай адан рикIяй.

– Зун са геренда кимерал фида, Бачар, – вун инжиклу жемир. Кье хуьруьз цийиз хьанвай савхуздин директор кьведа лагьанвайди я. Гьа на лугьузвай Шидибеган гада Ирам вуч я, – гьам. Килигин кван адав вуч хабарар гватIа.

– Яраб ам са геренда зи патав кьведач жал, Агьмед? – са тIимил кьван теспачавал акатна Бачаран ванчик. Жез хьайитIа, жува гьадаз лагь ман.

– Хьурай, лугьуда за. – Чидач ман...

Агьмед гурарай агьуз, вичин аса акIуриз-акIуриз, мукьаятвилелди эвичина. Дугьриданни, кьвезвай гьакимдал вил алаз, хуьруьн кимел са кьадар итимар

кІват хъанвай. Виридаз ам атунин себеб вуч ятІа чирун итижлу тир. Са-са-да и кардикай виликан колхоздин бригадир Саламавай хабар къазвай, амма гьадавайни са акьалтІай жаваб жагъизвачир. – Ништа, чаз ада вичи ийизвай крарикай отчѐт гузвач къван, – наразивилин гьиссер кваз жаваб гузвай ада. – Чун хътинбур а гила акьалтзавай руководителриз бегенмиш авайди туш. Аквар гьаларай, цІийи директорни куьгъне бригадир къунвачир.

– Къвезва, къвезва! – гьарай килеллаз аялрин са десте хтана агъадихъай ким галай патахъ. Вирида чинар гьа аялар хтай патахъ элкъуьрна. Гьакъикъ-атдани са акъван йигинвал квачиз агъадихъай «Москвич» атана, ам кимел агакъдалди са къад метр амаз акъваз хъана. Адай юкъван яшарин, къакъан буйдин, цІвелериз са тІимил рех янавай итим экъечІна, ам аста камаралди итимрин патав агатна, салам гана ва са-садан гьилер къаз башламишна ада.

– ГьикІ я, жемьатар, куь дуланажагъ, яшайиш? Квел машгъул я куьн? ЦІийи тешкилатар (инал адан фикирда совхозар авайди чир хъун четин тушир) арадиз атун квез гьикІ акъваз? Ихътин са шумуд суал гана мугъманди. Вири киснавай, садани са куьтІни ийизвачир. Эхирни вичин гафарай гьахъвилехъ къекъвезвай Къилич вилик экъечІна.

– Багъишламиша, чІехиди, а калхузди чун, ам кІватІ хъанвайбуруз килигна, абад ийидани? Савхузди, тахъайтІа, кІвалах тавуна фу гудани? Директорди алай чкадилай къве кам виликди къачуна, галачир хътин са уьгъуьни гьутуз яна, рахаз эгечІна. Ада партиядин, гьукуматдин сиясатдикай, хуьрер дагъларай арандиз куьчарунин макъсаддикай, аникай авай хийир-зарардикай лап итижлу суьгъбетар авуна. Эхирдай алава хъувуна Ирама:

– Ихътин са кар ава, жемьатар, совхоз цІийиди я. Вилик эцигнавай мажбур-намаярни зурбабур я. Са къатда уьзуьмрин багълар кутуна кІанзава, мал-къара къачуна кІанзава, абуруз ем гъазурна кІанзава... Са «кІанзава» гаф ада гьич тахъайтІа цІуд сеферда тикрарна.

Гила зи тІалабун я: гьарда вичивай жедай куьмек авун. Зазни чизва квез мажалар авачирди. Садбур чеб куьч хъунин дердийра ава, гьамни хъана кІанзавай кІвалах я. Чи бубайри лагъайвал, «гад гьарай я», гьавилияй субай яз амай итимар ва дишегълияр, са кагъулвални тавуна, кеспийрив эгечІун лазим я. Эгер чна цанвай техилар къе кІватІ тавуртІа, чал хъуьреда. ГьакІни цІиф-цякъра къвайи селди еке зиянар ганва. Векъер ягъун, абур кІватІун, марквара тун-ибур вири чи вилик акъвазнавай чІехи везифаяр я. Гьавилияй за къарар къабулнава: машинра аваз Кайи Къеледиз гьар юкъуз тухузвай рабочиярни гад кІватІна куьтягъ жедалди тухун хъийин тийин. Жуван патай за хиве къазва, зал гьалтай гьар гьихътин кар хъайитІани, за туькІуьрда.

– Лап гьа вичин дах хътин зурба «къелечи» я, – хиял фена Муртан рикІяй. – Гьадавни ихътин цІалцІам гафар гвайди тир.

Бачаран тІалабун Агъмедан рикІелай фенвачир, гьавилияй ам иес мукъув агатдалди машиндин ракІарин патав акъвазнавай. Ирам патав агатайла, Агъ-меда ам акъвазарна.

– Ваз и хуьруьнви Бачар лугъур кас чидани, хва? – суал гана Агъмеда адан чиниз дикъетдивди килигиз.

– Ваъ, халу, чидач.

– Ада ви дахдихъ галаз санал кІвалах авурди я, чебни мукъувай акахънавай абур. Гила яшар себеб яз къекъвез жезмач адавай. ХъайитІа са геренда вун вичин патав атун кІанзавай адаз.

– Теклиф авунай чухсагъул лагъ а касдиз, амма завай исятда къвез жедач. Валлагъ, гъич кьил чухвадай мажални заз авач, са мажалрикди акъатда лагъ. Ирам машинда ацукъна. Алай чкадилай юзай машин руг кьилеллаз гъа атай патахъди цӀуьдгъуьнна.

Кимелай хтай Агъмеда, адет хъанвайвал, хат-хат вири хъайивал Бачараз ахъайзава. Адани, сивни са живи ахъа хъана, дикъетдивди яб гузва. Арабир адан гафарал разивилин лишан яз, къуьзека кьилни агъуз-виниз ийизва. Эхирдай вичин теклифдиз директорди гайи жаваб ван хъайила, Бачаран чинин рангар акваз-акваз дегиш хъана.

– Заз чизвай ам текъверди. ГъикI кIантIани хъуй лагъана, авур са къушкъун теклиф тир за, – вичи-вич секинарзава къуьзека.

Шидибеге са шумуд йисуз Йигинрин хуьре колхоздин председателвал авунай. Ибур дяведилай вилик квай ва дяве башламишай сифтегъан къве йис тир. Ахпа ам ден-беден кечмиш хъанай. Адан чкадал къунши курукхуьруьнви Гъасрат эцигнай. Эхъ, эцигнай. Ам хкъяначир, ам эцигнай. Райкомдиз кIан хъайила, хкъягъунар, лугъурвал, «хураваз» физвай. Гъасрат (сив гъамиша чIурукIа рахуниз килигна адаз халкъди Чатахъ лугъудай) алча амалрин, хесетрин иес тир. Гзаф лавгъавал гвай, вич вине къадай, патав гвайбур саймиш тийидай, сивяй акаатай вуч хъайитIани лугъудай итим тир ам. Бронь себегъ яз фронтдизни тухваначир. Халкъдиз чизвай: бронь гъакIан багъна тир. Гъакъикъатда адан «бронь» райкомдин секретарь тир. Гъадахъ далу акална, вичин «мичIи» крариз худ ганвай Чатахъа. Хуьруьн жемят гишила рекъизвайла, вич авай контордин дакIарда халкъдиз акун патал акадин фар эцигдай ада ва, инсанар вичин патав атайла, фаз кIас ягъиз, ципIинай некIедиз хупI ийидай. Чалкечирвилини и кьил, а кьил авачир. Гъуьл дяведа куьтягъ хъайи Мейриханал гужгъалибвал авуна ва ахпа, чара авачиз, ам вичиз пабвиле вахчунвай. Гила гъадахъ галаз яшамишни жезвай ам. Вичин хайи аяларни паб Курумхуьре тунвай. Мийир-межер лугъур ксариз ада гъич са кIусни яб гузвачир, алава яз, къурхуярни кутазвай ва гъасятда тапанчидиз гъил ийидай. Къунши хуьруьн мектебдин муаллимрини аялри санал туькIуьрнавай мярекат-концерт клубда къалурайдалай къулухъ, Чатахъа эмир гана: – Гила заз кьилди, зи кIвале, къалур хъийида куьне а куь аламатар. – ТахъайтIа заз абур гъакIан уюнбазвилер хъиз аквазва, угърашар! Са гафуналди, Аллагъди инсанривай яргъа авунвай «вак» тир ам.

Хуьре, жемятдин арада, яваш-яваш Чатахъан амалри «цур» къачузвай. Винел акъудна лугъузвачиртIани, жемят къене пата ргазвай, амма адан кьил къадай кас авачир. ГъикI жедай къван, хуьруьн квайни-квай жегъил итимар, гадаяр вири фронтда авайла. Хуьре амайбурни гъа Бачар, ТIилим, Камал, Къилич ва маса, акъахай вергерин хъикъифар хътин, ягъиярни къуьзуьбур тирла. Чатахъан гъилий чара атIанвай жемятдин. Бачаранни Чатахъан арада, яшарал гъалтайла, вижеваз тафават авай. Дяве башламишайла, Бачараз, вичи лугъурвал, «павуска» атанай. Гъамни гваз военкоматдиз фейила, адаз лагъанай: – Иди, старик, в колхозе работай, ты там полезнее будешь». Военкоматдин къуллугъчи меркездай атанвай са вижевай офицер тир. Къуьнерал зурба чинер алачиртIани, ам атанвай итимрив секиндив, ширин мецелди рахазвай. Вич къулухъ элкьуьрун Бачараз са тIимил къван кIамазни хъанай, вучиз лагъайтIа вичин чантада, фу-къафун тваз туна, дяведиз фида лагъана, экъечIай ам къу-

лукъди хъфин жезвай. Ада садрани кьулукъ чIугурди тушир, гилани гъа кар адаз ийиз кIанзавачир, Амма гьукумат – гьукумат я. Чара авач. Яшари чпин кIвалах авунвай-ам дяведиз тухваначир.

Чатахъаз кIанзавайди вичиз акси жерибур вичивай егъи авун тир, гъавиляй ада, гъар сеферда Къасумуьруьз фейила, абурулай, вичиз аксибурулай, «райкомдиз» арзаярни ийизвай, гуя флан ксари: Бачара, Ислама, Къилича... колхоздин кIвалахар кьулукъ ялзава, халкъдик, немсер гъалиб жезвайди я лугъуз, гьулгъула кутазва, абур гьукуматдин душманар я. Ихътин гафар ада акI тесикъардай хьи: – «Къин хъурай зи партийнивиле михъивилел, партбилет къалурдай ада вичин, – зун партидидиз ва гьукуматдиз вафалу коммунистрикай сад я. За садрани Чехи Сталинан зурба тIвар рикIелай ракъурдач. Чи халкъдиз регъбервал гузвай а зурба важдунин тIвар рикIелай ракъурдайди – ам еке угъраш я, намуссуз я. Ахътинбур чи арайра амукъна кIанзавайди туш!» Ахпа галаз-галаз са шумуд тостни лугъудай ада вичиз кутугай дустар алай межлисрал. Гъар сеферда райондин меркездиз, яни Къасумхуьруьз, фейила, ам луьл пиян яз хкведай, вични юргъа балкIанллаз – им жемятдиз виридаз чизвай, амма садавайни адаз са гафнии лугъуз, са таъкимни ийиз, жезвачир. Чатахъакай халис хан хъанвай. – Зи нерик тIуб къагъиз алахъдайдан гъил за къуьнелай галудда, – лугъудай ада, къил цава къаз алахъиз. Гъакъикъатдани садавайни адаз са гаф лугъуз жезвачир. Бачара вичи-вичин рикI къене патай незвай. Адаз чизвай вичин тIем къилди Чатахъак акакъ тийирди, амма, ихтибарна, куьмекдиз эвердай са касни жагъизвачир адаз. Гзаф юкIвар-чипIер ягъайдалай кьулукъ адан къад Къиличал акъвазна.

Къилич тахминан гъа Бачаран тай-туьш тир. Къакъан буйдин, фрягъ къуьнер авай итим яз, адахъ зурба гуж авай, амма ам секин къилихрин инсан тир. Вичикай садан кефини хадачир ада. Гъатта са аялди лагъай кардизни ваь лугъудачир. Гъавиляй адаз Чатахъан жигъетдай ихтилат ийизни Бачараз къурху тир, вучиз лагъайтIа, арадал са затI татана, халкъдин арада беябур хъунни мумкин тир. ЯтIани гъадалай гъейри маса кутугай кас Бачаран фикирдиз къвезвачир. Са нянрихъ ада Къиличаз вичин кIвализ теклифна. Са истикан чаяр хъвайидалай кьулукъ Бачара яргъарилай башламишна:

– Ваз вуч аватIа чидани, хуьруьнви? – адан вилера вичин вилер туна ада. – Чи уьлкве цIун юкъва гъатнава-им виридаз ашкара я. Вагъши душман терг авун патал халкъар вири сад хъиз къарагънава. Гъиле яракъ къаз жедай къванбур вири фронтдиз тухванва, амай чун хътин фанаярни дишегълияр ина зегъметдал машгъул я, амма Чатахъ лугъур кепейугълиди чакай ягъанатар ийизва, чун итимрай къазвач. Хуьре са шумуд кас гишила къенва, ада вичин кантурдин дакIарда, виридаз аквадай чкадал акад фар эцигзава. Ихътин итимвилер жеч эхир? – генани сес къати хъана Бачаран. Чна са серенжем къабулна кIанда, хуьруьнви, тIалабунин лишан вилера аваз килигна ам Къиличаз. – Заз чиз, чалай къведалай гъейри а кар мад садалайни алакъдач.

Къилич са къадар вахтунда вилик квай суфрадиз килигиз акъвазнавай ва адай са куьтIни акъатзавачир, я Бачарани адак жавабдин патяхъай гади кута-звачир. Эхирни и лал къейи секинвал Къилича чIурна:

– Чна вуч авун лазим я, Бачар? – яваш сес акъудна ада, кIвалин и пипIез, а пипIез килигиз, игътиятлувилелди, налугъуди ина Чатахъ вич чуьнуьх хъанва.

Бачара ам, вичи фикирнавайвал, виридан гъавурдик кутуна. – Килиг гъа, Къилич, ваз зи хесет чизвайди я, и кар дуъздал акъатайтIа... Ада вичелди яргъи авунвай гъил къуна, мугъман рекъе хтуна.

Йикъар къвез алатзавай. Гъикъван Бачара са кутугай вахт вилив хуъзвайтIани, ам къисмет жезвачир. СакIани Чатахъ хелвет яз гъиле гъатзавачир. Бачар, лагъайтIа, гъурчен гуьгъуьна гъатнавай авчи хъиз авай. Гъар сеферда Чатахъ Къасумхуьруьз фейила, (имни гъафтеда къвед-пудра жезвай кар тир) ам хкведай вахт ахтармишдай ада. И кардиз Къилични желб авунвай Бачара. Са нянрихъ, мичИ хъайила хъиз, Къилич атана каъатна.

– Ам пака райундиз физва, вичиз эвернавалда, – кушкучдалди рахазва ам.

– Ваз ни лагъана?

– Гъада вичи.

– Мус ва вучиз ваз лагъана ада?

– Къе чи правлени кIватIнавай, гъанал лугъузвай. Вич калхуздин кIвалахар вилик кутун патал физвайди ялда. Ада фермадин зеведиш Селягъаз са гъерен жендекни гъазура лугъузвай, спёлкумдиз тухудайвал. Пака ам дидедиз хайи югъ ялда. Ибур ада, Селягъаз чинеба лугъудайла, зи серки япариз ван хъана.

– ЯтIа жувни гъазур хъана акъваз, ам гъанай мус хтайтIани «тIветI» кваз хкведа. Им чаз ашкарани асанти кар я, Къилич, – рикIикай са тIимил гар кIвахъна Бачаран. Адаз чизвай: Чатахъа ичкидал къилихъди вегъедайди ва «Чехидан» межлисдай ам вич-вичеллаз бажагъат хкведай, гъавилияй ада вичин вахт вилик кумаз туькIурнавай план дуъздаказ къилиз акъудун патал Къиличазни, гъа чеб икърар хъайивал, вахтунда гъазур хъана акъвазун буйругънавай.

Хуьруьз агакъдалди са пуд верс мензил амаз гъалтзавай кIамун сиве, къалин кул-кусринни серкIверин арада, вахт вилик кумаз ацукънавайбуруз къарай къвезвачир; чеб-чпихъ галаз рахадайлани, абур лап яваш сесиналди, гзаф мукъаятвилелди рахазвай. Кар анал алай хъи, абуроз чеб неинки са Чатахъаз акуникай, гъакIни гъихътин хъайитIани хуьруьнжуваз акуникайни игътиятлувал авай. Эхирни гуьзлемишзавай вахт алукъна. Агъадихъай хтана кIамун гирведиз мукъва хъайи балкIанди «пурх» яна. Им ада са вуч ятIани гъисс авуна лагъай чIал тир. Садлагъана, сифтедай меслят хъайивал, валарикай хкечIай къве итимди, сада балкIандин ченедикай къуна, муькуьда адан кIула авай атлу чилел футкъумарна. Ахпа къведани атлудал гъужумна, адав гъич витIни акъудиз тунач. Игътият хуьн патал абуроз чпин чинрив бипIинар гуьцIнавай, гъавилияй, варз алай йиф тиртIани, Чатахъавай абур къатIуз хъаначир. Идалайни гъейри, ам гъамиша хъиз, луьл пиян тир.

Пакамахъ Йигинрин жемят аламатдин шикилдин шагъид хъана: Чатахъан гъаятда, пурара вичин иесни аваз, балкIан акъвазнава, амма иес адетдин къайдада ацукънавач, ам пурарилай къулаба вегъенва. Гардандилай вегъенвай мерез, балкIандин руфунин кIаникай гъана, кIвачерал арушнава. Итимдин сивени чимиз-чимиз пек тунва. Чул гъуьргъуь хъана агъуз хъанвай шалвардин фертекай акъахай вергерин, гъар жуьре цацарин къилер аквазва. Фертелай са тIимил агъуз хъиз къазуннавай шалвардин кIаняй тапанчидин къундах экъис хъанва, адан луьле гъинватIа чирун четин кар тушир. Гъа тапанчи тир ада са жизви вичихъ галаз кIевиз рахайдаз къалурдайди кичI кутун патал.

Папан гъарай-эвердал кIватI хъайибуру Чатахъ члел авудна, адахъ амайди са нефес тир, амма «кицI вацIу тухудач» лугъурвал, са сятинлай хъиз ада вилер ахъайна ва вичиз яд гун тIалабна. Гъа юкъуз ва гъадалай гуьгъуьниз

мад са шумуд юкьуз атай милицайриз амукьайди гьакI хуьре кьекьуьн хьана. Гьич санайни Чатахъаз и гуж авурбурун суракь акьатначир. Хуьруьнбуру вирида а кьучагъриз чухсагьул лугъузвай, адан угърашвал чиз. Фургъунда аваз Кьасумхуьруьн духтурханадиз хухвай Чатахъ мад Йигинрин хуьр галай патахъ хтаначир, анжах цIуд йис алатайла, ам Бакудай хтана, Курукхуьруьз хьфеналдай.

16

Талибан кIвалерал кIвалах ийиз феи жегьилрикай ван-сес авачир. Мирзедини Шагъа цIехуьлви устIар Абдулжелилан гьар са тапшуругъ ватунда ва дуьз кьилиз акьудзавай. Абдулжелил хьсан устIар тирди хьиз, хьсан суьгьбетчини тир. Пара хьсан негьилар, кьисаяр, кьаравилияр чидай адаз. Гьар са кардиз, гьар са дуьшуьшдиз кутугай мисал гьидай ада, гьавилияй гадайрини адаз лайхлу гьуьрмет ийизвай. Амма са сеферда, Мирзе себеб яз, ам цлалай ават тавуна кьакьатнай. Лап хьсан хкаж хьанвай цлал акьахна, Абдулжелила вичин кар ийизвай. Мирзеди адав керпичар вугузвай, Шагъа –палчух. Палчух цлал эКягъай устIардив Мирзеди нубатдин керпич вугана, ада ам кьуна, цлал дуьзмишрун патал агъуз жезвайла, тум идалай вилик адан кьулухъ цлал кьилихъди акьвазарнавай керпичдал гьалч хьана. Гьилевай керпични гваз устIар пацарихъди цлал ярх хьана. Эгер Мирзеди кьуначиртIа, ада цлан кIане вичиз чка кьунвай. Абдулжелилан чин лацу цал хьиз хьанвай, пIуззарар зурзазвай, вилерал кIвенкIвер хьанвай. Белки рикIяй ада сеперарни гузвай жеди, амма винел акьудна са гафни лугъузвачир. Мукьаятвилелди сифте «ламарал», ахпа чилел эвичIай яшлу устIардай гила гаф акьатна: «Агъа дуьньядиз сиягъат ийиз са тIимил кIамай за, халудин, вун себеб яз, гена Аллагъди хвена». Мирзеди анжах гила вичин явавал гьисс авунвай. Гьакьикьатдани ам ада кьасухдай авур кар тушир, гьикI кIантIани хьуй лагъана эцигай керпич, фикир тагана, аламукьнай.

Гату вичин кар аквазвай. Ракьини халис цIу хьиз кузвай. Икьван гагъда ихъгин чимивилер садрани такур, зегьем хьайила хуьруьн виликай авахъзавай вацIун михъи це гьахъна, адакай лезет хкудна, серин тарак ферикъат жез вердиш хьанвай жегьилар гила лап гьа тIунурдай акьудайбур хьиз алуг хьанвай. Абурун беденар буьруьнждинбуруз дуьнмиш хьанвай. Чинрикни лацу чка кумачир, налугъуди абурувай хьархьун цIеркер гуьцIнава, анжах са вилер, гьамиша вири крарин шагьидар, дегиш хьинвач. Абура жегьилвилини зур, эркеквилини нур, кьудурвилини гьайбат кьугъвазва. Мирзедизни Шагъаз ина тIимил-шимил танишарни хьанва. Кайи Кьеледин куьчяр фрягъ я, юкьвай винелди шегьре рехъ физва, а рекьин кьерехра вилисебетар гвай гадайри чпиз гьалунар кьиле тухузва. Йифиз, лагъайтIа, инаг ишигълаван хьанва, кьуд пата электрик лампаяр кузва, ина чилел аватай раб жагъуриз жеда. Рушарин алукулун-хтIунни масад я. Шегьердин кьайдада алукинавай абурал темягъ тефир са жегьилни белки жеч...

КIвалерин сад лагъай мертеба акьалдарай устIарди Талибаз лагъана: – Талиб, гила, халудин, за кьавариз вегьедай кIарасар нажахдай акьудда. Имни, гьич тахъайтIа, са кьве югъ жеда. Ахпа зун са пуд-кьуд юкьуз кIвализни хьфена кIанзава, гьанани кьайгъуяр ава захъ. Ахпа чна кьвед лагъай мертебани хкажда, Аллагъди гайитIа. – ГьакI тушни, КьудуцIар? – элкьвена ам жегьилрихъ. Талибан наразивал авачир. Кар-кеспидик квачиз Кайи Кьеледа акьвазун кутугнавачир, вични алачухдик ксуз-кьарагъиз, гьавилияй Мирзени

Шагъ хуьруз рекъе гьатнай. Бес бубайри лугьудачни: мугьманда хьсан ятIа, кIвале генани.

ВацIук экечIда лагьана кIвалай эьечIай гадайриз кIам галай патахьай мотордин ванер атана. Им ина гьар кткана жезвай кар туш, хуьруз машин ва я тахьайтIа мотор алай маса улакь атун-им виридаз итижлу я. Гьавилай жегьилар рекьин и гирведеал са тIимил къван гелпягь хьана акьвазна. Гьакь-икъатдани кIамун хьутIалдикай, цIугьдал ацалтна, пуд чарх квай мотоцикл хкатна. Адал юкъван яшарин, элкьвей тIунутI хьтин чин алай, вили вилери нур гузвай, пелелай винихь хьиз са тIимил чIар фенвай итим ацукьнавай. Ада вичин улакь гадайрин патав акьвазарна. Мирзеди къатIана хьи, и касдин хьукькъвен килери нур гузва. – Им гьекь я жал, я тахьайтIа хамунай акьатзавай гьери, – хиял фена Мирзедин рикIяй. Ада гьакIни мугьмандин виликди акьатнавай руфунизни фикир гана. Белки Мирзеди мадни ам вичин «сафунай» ядай жеди, эгер атанвайда суал ганачиртIа:

– Бачар гьи кIвалера яшамиш жезва, гадаяр? – Куьгьне кIвалерикай адан затIни амач, абур заз хьсан чидай. Адан вилер ахтармишдай саягьда килигзава жегьилриз.

– И кIвалера, – тIуб туькIуьрна Шагъа чпин кIвалерал.

– Зун гьадан хва я, халу, – рахана и арада Мирзени.

– Яь! – Вун Мирзе яни, яда? Итим мотоциклдилай, вичин заланвилезни килиг тавуна, регьятдаказ эвичIна, гададив агатна ва ам къужахламишна. – Зун са шумуд йис идалай вилик атайла, вун гьвечIи аял тир. Гила, маншалагь, халис итим хьанва, къуьнерилай къуна юзурзава ада Мирзе. – Бубадин кефи-яр гьикI ава? – ихтилат дегишарна мугьманди. – Де уцукь, уцукь, – вилерин ишарадалди улакь къалурзава ада.

– Вун кIвалин вилик ква, я халу, – ина адал ацукьдай мензил амач. – Жува гьала, чун кIвачи хкведа.

– Куьне ина авай затIар акьуд, халудин, – лагьана мугьманди мотоциклдин люлка къалурна, вич гурарай винелди айвандик хкаж хьана. Люлка сививди халийрай ацIанвай, чебни ахьтин зурбабур тир хьи, сад къад итимдиз бес жедай хьтинбур. Михьи лацу чарчик кваз къурурнавай пуд куьтуьм, ширинлухар, парчадин са тике ва маса куьлуь-шуьлуьяр авай ина. ВацIай яд гваз хтай Исмини инал туьш хьана.

– Ам вуж я, я хваяр, чаз мугьман хьанвайди? – жузуна ада люлкадай акьуднавай затIариз килигиз.

Чидач, де. – Вуж кIантIани хьурай, вичиз баркаллагь, чаз икъван халияр гьайи. Тушни, яда? – Шагъахь элкьвена Мирзе. – Ша, садра сад тукIван чна, – ада са хали вичин хурув агудна. – На чукIул гьваш.

Хали нез машгьул хьанвай гадайриз дидеди эверзавай ван хьана. Ам, гьиле хуругандин пIипIни аваз, къурак атана акьатна. – Са кIек къуна тукIвана кIанзава, хваяр. Атанвайди бубадин лап рикI алай дустунин хва я. Адаз са хинкIар тавуна жедач. Абурун дах Рамазанни хьсан итим тир, Аллагьди рагьметар гайиди, – жегьилрихь галаз хуш рафтарда гьатнава Исми.

– Ам къун чи гьилай къенвай кар я, де, на са тIимил твар вегьена абуруз эвер хьия, – сивин патай халидин миже авахьиз, рахазва Мирзе.

Шагъа кIек са гьвечIи геренда чухвана-михьна, Мирзеди яд иличиз, чуьхуьнни авуна, кайванидал агакьарна. Гьакьикъатдани Шагъаз ихьтин кIвалахар лап гьа тамам дишегьлидиз хьиз чидай, вучиз лагьайтIа кIвале дишегьли

авачиз, ялгъуз хъанвай бубани хва чпи-чпин къайгъуяр ийиз вердиш хъанвай. Кал ацун, пек-партал чуъхуън, хуърек авун гъана амуькрай, Шагъа бязи вахтара фуни чрадай. Халкъди лугъурвал, чарадаз чеб къалурдачир Агъмедани Шагъа.

Зиринг камаралди гурарай винелди хкаж хъайи Нажмудин дуъз чарпайдин къиле далу хуъцуъганриз яна ацукънавай Бачаран къаншардиз фена, ада вичин баклукар хътин дакIур гъилер къуъзекал яргъи ийизва: – Ваз саламалейкум, Бачар дах, нисинин хийирар хуурай! – ван хкажна хъиз рахазва ам. – Вуч гъал я вун? Кефияр гъикI я? Яшар пара хууникди тадияр гузвани?.. Галаз-галаз гайи суалри Бачар са тIимил къван чашвишарзавай, амма ада мугъмандин гъил вичин гъилий ахъайзавачир ва ам лап дикъетдивди адан чиниз килигзавай.

– Аллагъдиз шукур хуурай, чан алама! – виридаз гузвай жаваб гана ада, кIанзни-такIанз. Анжах гила къуъзека мугъмандин гъил вичин гъилий ахъайна, амма чиниз ахтармишдай саягъда килигун давамарна.

– ГъикI хъана, Бачар дах, ваз зун чир хъанвай хътин туш гъа? – мад адан гъил вичин гъиле хкъуна Нажмудина.

– Хъанвач, валлагъ, – хиве къазва къуъзека, вилерни агажна, фикирар са гъиниз ятIани ракъурзавайда хъиз, са вуч ятIани жагъурзавайда хъиз.

– Бес зун Макъар хуъряй тир ви дуст Рамазанан хва Нажмудин тушни?!

Мугъмандин сивяй и гафарин ван атайла, Бачар алай чкадила, кIаник пуржин квайди хъиз, виликди гадар хъана, адан ченедик зурзун акатна, вичин гъилевай адан гъил хурудив агудна, ам ван ацалтна шехъна. Ам акур Нажмудинавайни накъвар къуна акъвазриз жезмачир. Ихътин ванералди кIвалай айвандик экъечIай Агъмедаз акурди аламатдин шикил тир: абуру чпи-чеб къужахламишнавай, къведни шезвай ва садазни къакъатиз кIанзавачир.

Макъар хуър вири патарихъай элкъуърна дагълари къунва. И дагълар зурба рагарикай ибарат къаяяр туш, абур чпиз хас тир цIалцIамвал авай, инлай-анлай хкис хъана аквазвай рагари къунвай векъин уърушар я. Гатуз инагар халис женнетар я, эгер цавай къунар тахъайтIа, эгер цавуз циф ягъайтIа, мад лугъумир, ваз ина а «женнетдикай» затIни акван хъийидач, чилин циф атайтIа (имни ина мукъвал-мукъвал жедай кар я), дарискъал я, налугъуди дуъньядал чан аламай затIни аламач. ХуътIуъз ина тIебиат генани мишекъат я. ЯцIу живер къвайила, мал-къара чуълдиз акъудиз жедач, гъавилий хуъруън агъалийри гатуз вахтунда алафар булвилелди гъазурда. Яр-емиш, салан майваяр ина битмиш жедач, техилрикай анжах са сил ва картуфар булдаказ арадиз къведа, гъавилий макъарвияр мал-къарадин агъарам техилдихъ глаз дегишариз вердиш я. Къурурай як, гъери, ниси-ибур вири и хуъруънвийриз бул авай няметар я, амма техилдикай дар я.

Макъарви Рамазанни Бачар кIеви дустар тир. Дустар лугъун инал, белки, кутугни авунвачир жеди, абуруз стхаяр лугъун кутугнавай. Гъакъван гъуърмет-хатур, багъривал авай абурун арада; герек хъайила, сада-садан гъил къадай абуру, са фу къве патал пайдай, садахъай садаз чуънуъхай затIни авачир абуруз. Гатуз техилар гатадайла, Рамазана вичин къве хварни Бачаран патав гъидай, адани абур, юг гатазвай гъар садав кирида вугуз, техил кIватIдай: гъар хвараз са рипе къуъл. Эхирдай тамам са раж регъведай техил жедай Рамазаназ...

Гила, Бачаран патав мугъмандиз атайла, Нажмудина чпиз чпин дахди авур ихтилат рикIел хкизва.

Гатфарин эвел къилер тир. Им гъар са затIуниз, гъар са кардиз гзаф дар

вахт тирди виридаз чида, гъавилай халкъдин арада: «гатфарал акъалтна» лугъудай келимани машгъур я. Гъеле зула амаз кЕвиз начагъ хъун себеб яз, Рамазанавай хзан патал недай рузидин къайгъу бегъемвилелди ийиз хъаначир, гъаниз килигна гъеле гатфарин юкъни жедалди техил куътягъ хъанай. КВале факай дарвал гъатнавай. Югъ нисинлай вегъенвай са береда Бачаран гъаятдиз пар алай балкИндин виликай къуна, Рамазан гъахъна. Бачар адаз айвандикай килигзавай ва багъа мугъман шадвилелди къабулуни лишан яз, ам гурарай гъуз цIуьдгъуьнна. Тадиз гъана балкИндин вилик алаф вегъена, адал алай пар, къуд шешел картуфар, алудна, хванахваяр кВализ хтана. Хваш-беш, жузун-качунун авурдалай къулухъ, сивел фу элягъна, чаяр хъвана, ахпа къве дустуни ихтилатрик къана, амма Рамазанан гъалар Бачараз хъсан аквазвачир: ада дустуниз са вуч ятIани лугъуз кIанзавайди гъисс ийизвай, амма са куьтIни ийизвачир ада. Эхирни мугъманди сес акъудна:

– Валлагъ, дуст кас, лугъузни регъуьзва, лугъун тавуна женни ийизвач. Зун ви патав чара амачиз акъатнавайди я. КВале недай суьрсетдин са гъвелни амач, картуфар квачиз. И за гъанвай картуфар техилдихъ галаз дегишариз жедала лагъана акъатнавайди я зун, сифте Аллагъдик, ахпа вак умуд кутуна. Ваз минет хъуй, са куьмек ая, – ам гъакъикъатдани кВалин иесдин чиниз минет ийидай саягъда килигна.

– Ам вуч лагъай чIал я, дуст кас, зи кIвал, ви кIвал авайди туш чун патал. Абур вири туькIуьдай кIвалахар я, вуна са фикирни ийимир. Бачара тадиз вичин рушарикай садаз эверна ва тапшурмишна: фландаз, фландаз, вичин миресрин, вичин гаф акатдайбурун са цIудан тIвар къуна ада, нянрихъ чи кIвализ ша лагъ. Заз кIевелай герекзава лагъ. – На, къари, – элкъвена ам кай-ванидихъ са къажгъан картуфар ргаз къулал эциг. Дишегълиди къажгъандиз картуфар вегъедайла, Рамазанан вилер гъабурухъ галаз къажгъандиз физвай. И кар Бачара хъсандиз къатIана. – Икъванбур тIуьрла, техилдихъ вуч дегишарда за? – суал тир мугъмандин рикIяй къевезвайди.

Нянрихъ гъа лагъайбур вири Бачаран кIвале кIватI хъана. Вижевай суфра къурмишна кIвалин иесди, вичихъ авай-авачир вири инал гъанвай, гъа жи-гъетдай яз-ругур картуфарни. ТIуьна, хъвана, ихтилатар авуна, мугъманар хъфидай вахт хъайила, Бачара лагъана:

– Килиг, миресар, мукъва-къилияр, ярар-дустар. И кас, – ада къилин ишарадалди Рамазан къалурна, – зи кIеви дуст, лап гъа стха лагъайтIани жеда, тирди кез виридаз чизва. Ам гзаф викIегъ, мерд итим я, ада вичин гъилелай масабуроз са къас фу гунни авурди я, гунни хъийида, амма исятда адан хзандин гъалар пайгар туш. Чна, гъарда са гъил къуна, адаз жувагай жедай са куьмек авун лазим я. АтIабур аквазвани кез? – Бачара кIвалин муртIа эцигнавай шешелар къалурна, – картуфар я. Куь арада абур сад хъиз пайна, хъфидайла жувахъ галаз хутах. Килиг гъа, икъван гагъда пуд киле картуфрихъ са киле къуьл гузвайтIа, и сеферда къиле-къил жеда, яни са киле картуфрихъ са киле къуьл. Пакамахъ вахтунда техил инал агакъар хъия, ам хъфена кIанзавайди я гъа! – мадни таъкимар хъууна Бачара. Лаламаз са вуч ятIани лугъуз кIанзавай, амма Бачаран терс килигуни ам кисарна.

Пакамахъ гъакъикъатдани вирида, гъа лагъайвал, техил хкана. БалкИндиз пар ягъайла, Рамазана Бачар къужахламишна. – Рекъидал рикIяй, къейила кIарабрайни акъатдач зи, стха, вуна авур и хъсанвал. Адан вилер накъварив ацIанвай.

Нажмудин Рамазанан члехи хва я. Хъсан къатлунар, къетлен зигъин авай гада яз, ада ВУЗ куътягъна, малдарвилин рекъай пешекарвал къачунай. Кайи Къеледиз эвичайла, хуъруьнбуру ам колхоздин председателвилени хкъанай. Ада майишатдин кваллахриз къетлен фикир гузвай. Вахтунда техилар цун, абурухъ гелкъуьн, кватл хъувун, лежберрин дуланажагъ хкажун-ибур вири адан гъар йикъан къайгъуйрикай тир. Ам гъамиша са цийивилихъ, цийи кардихъ къекъведай. Куъгъне къайдада колхоз идара авунал ам рази тушир. Хуъруьн къилихъ галай къуру паласдин чилер гъаклан баябанлухдиз элкъвеновай. Анжах марф къвайитла ана векъедин къве цирипл акъечлдай, тахъайтла арандин ракъбини кана алулардай а чкаяр. Нажмудина и паласдин патавай физвай къубудал къван ток тухвана, анал насос эцигна, паласдиз яд акъудна, ана халияр цана. Виш йисаралди куътен такунвай чили, бул ядни галукъайла, гайи бегъердин тум-къил хъаначир. Гъа бегъердикай тир ада вичин бубадин стха лагъанвай дуст Бачараз халияр гъанвайди.

17.

Юкъвалай ханвай гатун йикъарив виликан хътин чимивилин гъайбатар гумач. Пакамахъ фад ва нянрихъни гъвадик секин серинвал акатзава, къуьнерихъ алух вегъин тавуртла, беденди мекъивал гъисс ийизва. Инлай-анлай мукъва жезвай зулун лишанар яз, бязи тарарин сад-къве пеш хъипи хъана аквазва. Абуру, и хъипи пешери, мичивал акъалтнавай къацу пешерин арадай хкис хъана, тамарал, кул-курсал генани абур гъизва. Амма и абур риклерик шадвал кутадай, гъевес кутадай абур туш; акси яз, ада тебиатди вичин эхирдихъ ялзавайди ва къе-пака адан эхир жедайди къалурзава. Бес инсанни гъакл тушни? Эгер гатфар инсандин аялвал ятла, гад жегъилвал ятла, зул эгъилвал ятла, къуьд къуьзуьвал я. Къуьзуьвал садазни хуш туш, ятлани ам чарасуз я. – Вун къуьзуь хъурай, – лагъайла, бязибуруз хъел къведа. Хъел атун къелет я. Бес къуьзуь тахъана къиникъ гъикл я? Саклани тебиатдин сирерай къил акъудиз тахъайла, абур Аллагъдин къадарар я лагъана, – чпи-чпиз теселли гузва инсанри. Белки я жеди...

Устлар Абдулжелила лагъайвал хъунни авуна. Талибан квалерин къвед лагъай мертебани эцигна куътягъна, къавуз шиферни яна. Гила дараматдин иесдин рикл секин хъанвай, вучиз лагъайтла къвайи марф, жив къене патаз къведайвал авачир. Талиба Мирзени Шагъ вичихъ галаз шегъердиз тухвана, абуруз алукулун-хтлун, дафтар-къелем, лазим ктабар ва герек тир маса куълуьшуьлуьяр къачуна, хуъруьз рекъе хтуна. Кваллин дарамат эцигна куътягъна лагъай ван галукъайла, Бачар лап цаварик хклуна, адан шадвилин тум-къил авачир.

Мектебра тарсар башламишуник кваз, йигинрин аялар къунши хуъруьн мектебдиз артмиш хъана, вучиз лагъайтла и хуъре авайди сифтегъан классрин мектеб тир. Гъар юкъуз пуд верс рекъиз фин ва хтун акъван регъят кар тушир. Тандал бегем алух, квачел хъсан чекме алачир аялар, марф-жив талгъана, и рекъе жедай. Са тарсунизни абуру геждачир, гъатта чкадин аялрилайни фад агакъдай. Са къужах кларасар канвай пичини авур чимивални са арадилай дарвагъар хътин классрин къене «црана» куътягъ жедай. Амукъдайди эхун тир. Ятлани гзаф аялрин рикл чирвилер къачунал алай, вучиз лагъайтла, хъсан пешекарриз: муаллимриз, духтурриз, агрономриз-виридаз къиметни авай, гъуьрметни. Мирзедиз и кар чизвай ва ада вичин винел квалахни тухузвай.

Тарсариз гъазур хъун, кІвализ ганвай тапшуругъар дуъзвилелди ва бегъемда-каз тамамарун адан рикІ алай кІвалахар тир, гъавиляй адаз мектебда гъам аялрин, гъамни муаллимрин арада силливал авай, ам комсомол комитетдтн секретарвилени хкъанавай.

Къе мектебдай хтанвай Мирзедиз акуна хъи, диде вучиз ятІани айвандин и къиляй а къилиз, а къиляй и къилиз, чиник са гъихътн ятІани перишанал кваз къекъезва. КІвале дидедайни бубадилий гъейри мад касни авачир. Агъмедни Шагъ Бакудиз хъфенвай. Исмидин гъал акур гадади жузуна:

– ГъикІ хъана, я де, вак вуч къалабулук ква?

– Хъайи ахътин кар авч, чан хва, чиник квай серинвал чуънуъхиз алахъна дишегъли, – буба кІвализ хутахна кІанзава, ваз аквазва хъи, гъаваяр рекъи-звайди, къе къвайитІани къуъд я, амма завай ам сакІани хутахиз жезвач. Адаз къене башкІулар авай къве мес, сад муъкуъдан винел вегъена, халис «кравут-ни» туъкІуърнава за... Къуншийризни лугъуз регъууъзва.

Мирзеди вичин къуъне авай ктабрин чанта чиел эцигна, ам явашдиз Агъмедан айвандин къиле успагъвилелди туъкІуърнавай чарпайдал гатфарни гад акъуднавай бубадин патав агатна, адан винел вегъенвай къелечІ яргъан алудна, бубадин гардандин кІаникай ва кІвачерин хъалтІамрикай гъилер кутуна, лап аял къадай саягъда мукъаятвилелди къужахда къуна, ам кІвализ гъаз хъфена. Хци, метІер чилиз яна, буба хъутуъл месерал эцигна. Диде и шикилдиз алапат яз килигиз акъвазнавай. Икъван гагъда са чуъкъни тийизвай Бачарай гила агъузардин шелдин ван акъатнай. Ам акІ кІевиз шезвай хъи, налугъуди адан паб, аялар ва маса багъри ксар гила рягъметдиз фенва. Икъван чІавал ам вичин уъмуърда садрани шехъай кас тушир, кІеви, мягъкем рикІ авай адахъ, адаз такур, чна лугъуравал, «къуд мусибат» амачир, амма гила, къуъзуъ хъайила, рикІни зайиф хъанвай. Дидединни хцин вилеризни накъвар хъиткъиннавай, иллаки бубадин шелди Мирзедин мефтІедиз гъаф таъсирзавай. – Яраб завай адаз са хасаратвал хъана жал? – хиял фенай адан рикІяй. Ам бубадин чинал алгъана, къве гъиливни адан юхсул гъил къуна, вичин чинив агудна, са куътІни акъат тийиз ацукънай бубадин патав. Са арадлай икъван гагъда серсер хъана, вичи вуч ийидатІа къил акъат тийиз акъвазнавай Исмидай чІал акъатна:

– Ана вуч хъанай, я итим, ваз тІар хъанайни, вун бейкеф хъанайни, вун заз икъван гагъда икІ акурди туш эхир? Белки ваз хъуътІуъзни гъа чарпайдал ксуз кІанзаватІа? – гъуълуън гъуъгуъл ачухариз алахънава дишегъли, галачир хъвер гъиз алахъна, – Вун вучиз шехънай? Са шумуд декъикъада кисай Бачарай гила гаф акъатна:

Зун шехъунихъ къве себеб ава, къари: сад лагъайди, муъжуъд диши аялдин буба хъайи заз ихътин хва хъун-им зи шадвилин шел я. Къвед лагъайди, зи бедендикай кІвахъай са «зерпелди» зун къужахда къуна хкун-им зи... – ял къуна Бачара. – Зун пуд итимдивай алай чкадилай юзуриз жедайди тушир гъа... – Мад адан вилериз накъвар акъатна. КІвале секин хъана, са арадлай къуъзека, вичиз хас тирвал, «пуфиз» башламишна-им ада ахварзава лагъай чІал тир.

Гатфариз, гатуз Бачара вичин гъалар хъсан гъисс ийидай, вучиз лагъайтІа айвандик къатканвай чкадилай адаз хайи чилин тІебиат, адан гуъзелвал, ме-гърибанвал аквазвай. Аял чІавалай и тІебиатдихъ вердиш тирвиляй, адакай менфят къачуз, ам хуъз чидайвиляй адал лап рикІивай ашукъни тир. Адаз хуъруън мулкуна гъинал гъи тар алатІа, гъинал гъи булах алатІа, гъинал гъи улам алатІа чидай. Бакудиз ва я тахъайтІа масаниз патал акъатайлани адан

рикѠелай хайи чилин къамат алатдацир, гъатта аквадай ахварани кваз адаз хайи хуьруькай аквадай. Гила, лагъайтѠа, зул алукуьникди кѠвализ хъфейла, ам пара дарих жезвай, аквазвайди тек са къав тир. Бязи вахтара ада, чин цавална къаткана, къавуз вегъенвай чукуьванар, запагъар, акъунар гъисабдай. Арабир тебдил хъайила, мад ва мад сеферра тикрар хъийидай, гъавилияй адаз къавун къурулуш лап гъа куьлуь-шуьлуьни кваз чир хъанвай. Къеце пата вуч аватѠа, хуьруьн, жемятдин гъалар гъикѠ ятѠа хабарар гудай касни авачир. Гъамиша кимел физ, цѠийи хабарар гъаз хкведай аяндар Агъмедни Бакудиз хъфенвай. Мирзе мектебда жедай, Исми гагъ вичин кѠвалахдал, гагъни кѠвалин кар-кеспидал машгъул тир, гъавилияй адаз амукуьзавайди вичин алатай уьмуьр тушѠалай хъувун тир.

... Ватандин дяведин къызгъинвал вини дережадихъ агакънавѠи. Дяведихъай катнавай хаинрин къадар тамара, чуьллера, гуругъ-гуругъ хъана, гъатнавай. Абурухъай кичѠела, инсанривай рикѠ регъят яз чуьлдиз, никѠиз кѠвалахар ийиз физ жезвачир. Текдиз гъалтай дишегълийрал гуж гъалиб авур дуьшуьшарни тѠимил тушир. Недай суьрсет амачирла, абуру хуьрерални гъужумар ийизвай, чуьлдиз акъудай мал-лапагни чуьнуьхзавай. Тергдай батальонар тешкилна-вайтѠани, абурук тѠем акакъзавачир. Чпиз табий тахъайбур а угърашри феѠи падни чирзавачир.

Бачар колхоздин верчерин фермадал къаравул яз къунвай. Ина са къадар верчер, уьндуьшкаяр, къазар, бадбадар хуьзвай. Къушариз недай твар бул тир: хъайи техил пландай вахгана ва колхоздин членриз зегъметдин къарай гана амукуьай кѠанер-пунар абур патал тазвай. Гатуз, лагъайтѠа, къацу векъ квай гуьнеяр абурун ихтиярда жезвай, виликай авахъзавай вацѠ къазарни бадбадар патал халис «женнет» тир.

И къуьдни кѠевиз атанвай. Къецеел лап гъа метѠерай ядай къван жив алай. Бачар вичин къазмада, пичина кѠарасрин цѠайни туна, чарпайдал яргъи хъан-вай и чѠавуз йифен къуларилай алатнавай. Ахварин хиялдиз фенвай къаравул фермадай акъатай къушарин гъарагъунри уяхарна. Тадиз тфенгдиз гъил авуна ада, амма ам вич хъунухъ герек тир чкадал алачир: гъеле юкуьз ам хуьруьн-ви СкѠура къуьр яда лугъуз тухванвай. Къазмадин ракѠарихъди феѠи Бачар къулухъди гадар хъхъанай, вучиз лагъайтѠа къецеалай къуьл акъур ракѠар, вегъенвай симбитѠни галатна, адан пеле акъунай. Къазмадиз, винтовкаярни хуруз чѠугуна, къвед гъахъна. Бачараз са вуч ятѠани лугъуз кѠан хъайи арада адавай гаф акъудиз тунач: хура акъур гъуту ам къулухъди кѠватѠи-кѠватѠарна. Фермадай къевезвайди верчерин «къигъдин», къазаринни уьндуьшкайрин гъарагъунрин ванер тир. Атанвайбурун чинар, бипѠинар гуьцѠна, чѠулавар-навай, абурал инсанвилин суфат аламачир, танарал алай алух тамам кукѠвр хъанвайди тир, амма садал солдатдин цѠийи шинел алай. Са арадлай фермадай къевезвай къушарин гъарагъунрин ванер акъваз хъана. Атанвайбур къведни къецеел экъечѠна, абурун гуьгъуьналлаз Бачарни. Маса къведа къуд шешел сиве-сивди къилер атѠанвай къушарай ацѠурнавай. Гъарда са шешел кѠулаз яна, абур чкадлай юзадаѠила, къаравулди къулухъай гъарайна:

– Квез регъуь хъуй, утанмазар, къве шешел цѠакулрихъ намус маса гузвай!
Квез хъфизмайбур гъбур хъуй! Аллагъди куь нуьсрет атѠурай!

– Не жалей, старик, – лагъана цИйи шинел алайда. Чна Сталин бубадин садакьа гузвайди я. Мукъвара иниз Гитлер къведа, Аллагъди а садакьа къабул тавуртIа, Гитлера ам къабулда. И къушар хуьнай вазни са ракъун хаш гуз тада чна адав. Къачагъар Къасумхуьр галай патахъ уьтмиш хъана.

Бачара тадиз, къуьнерихъ куьгъне кIуртни вегъена, хуьр галай патахъ гьерекатна. – Эгер зи гъиле жуван къве хиле ружа къванни авайтIа, къведан мейитар за абурукай ина тадай, ахпа вичиз вуч кIантIани хъурай. – Белки СкIура тфенг къасухдай тухванатIа? Яраб гъамни и къачагърихъ галаз алакь-ада ава жал? – хиялар физва Бачаран рикIяй къекъведай рекъе, амма им субут ийидай са карни, са себелни адаз жагъизвачир.

Сифте колхоздин председатель, ахпа парткомдин секретарь ахварай авудна Бачара. Гъасятда вири хуьр кIвачел акъалтна. Хуьруьн актив вири контордиз кIватI хъана. Бачара хъайи-хъайивал вири абуруз лагъана. Садаини са куьтIни акъатзвачир.

– Абур яргъаз фенвач, – лагъана Бачара, – ша чна, Рекуьн рекъяй фена, абурун вилик пад къан. Абур къуд кас я авайди, чун икъванбур ава, ада конторда вил экъуьрна, гъардаз са яракъни жагъун тауна амуькдач. Мад садани чуькь ийизвачир. Бачар председателдин чиниз дикъетдивди килигзавай, и килигуни адавай са жаваб гуьзетзавай, амма седридай са гафни акъатзвачир. Эхирни, и тIеквенар акъуддай килигун эхиз тахъана, ада вилер чилиз яна.

– Гъикъван къуд кас ятIани авайбур, абур къачагъар я, дизертитар я, абуруз инсан яна къбиникъ тIветI къинайни туш. Чун хътин «къеркъешривай» абурун хура къвазиз жедани? – ам кIватI хъанвайбуруз килигна. – Чебни къий, гъа са гъапа авай цIакуларни. Вирида разивилин лишан яз къилер юзурна. – Квез авачир къайгъу заз вучиз жеда? – хиял фена Бачаран рикIяй, – диде... хъуй куьн. Къазмадиз хтана чарпайдал яргъи хъанвайла, ада фикирна: им къвед лагъай сеферда зун Худади хвена: садра атIа чIавуз хуьр къачагърикай хуь-дайла, садрани гила.

Мирзе, мектебдай хтана, фу нез столдихъ ацукънавай. Къецедай хтай дидеди адав «Комсомолец Дагестана» газет вугана. Ма, я хва, им почтаблон Селима вахгайди я, ихътн газет хуьре садаз ялда авайди. са ваз, гъавилияй вичи садални масадал ихтибар ийизвачалда. Селим гъахъ тир, вучиз лагъайтIа бязибуру, гузвай са пуд манат гъайиф къвез, газет кхьидачир. Чарадан газет гъиле гъатайла, я ам кIелна гадардай, я гъикI кIантIани хъурай лагъана, дакIардин чилик экIядай. Мирзеди, лагъайтIа, ам гъар йисуз кхъизвай, иллаки вич комсомол комитетдин секретарвиле хкъагъайдалай гуьгъуьниз. Гилани гадади тадиз газет ахъайна ва, фу нез-нез, ам кIелиз башламишна. Са итижлу чкадал агакъайла, адай «тI-тI-тI» сесер акъатна. И арада бубади чин хцихъ элкъуьрна, жузуна: «ГъикI хъана, я хва, анра вуч цИйи хабарар ава?» – вилерин ишарадалди гададин гъиле авай газет къалурна къуьзека. Дуьнедин гъалар гъикI я? А Амеркан лугъур угъраш секин жезвачни? КIвализ вичел са къил чIугваз (им яркIарин жемьтдиз адет хъанвай кар я) атай гъар са касди авур ихтилатар ада ам хъфейдалай къулухъ тупIалай хъийидай. Гъа кар себел яз, адан рикIелни яргъалди аламукъдай. Америкадинни чи гъукуматдин алакъайрикай адаз ихтилат цIифцякъра атай мирес Усама авунвай. Ни гъихътин ихтилат ийиз

хъайитІани, ада дикъетдивди яб акалдай, садрани гаф юкъвалай атІудачир. Бачар вични акбалтІай хъсан суьгъбетчи тир, вичин гаф юкъвалай атІайлани, адаз пара хъел къведай. Эгер дуьшуьшдай гъахътин кар хъайитІа, «гила жув рахух «тум», – лагъана, вич кисдай ам.

– Балугъчийрин луйткве батмиш хъана, вад кас къенвалда.

– Ам гъи гъуьлел хъанвалда а дуьшуьш?

– И чи Каспий гъуьлел.

– Им балугъар къадай вахт туш эхир, абур гъуьлел вуч алайтІа яраб? Аллагъди рягъметар гурай чпиз.

– На акІ вучиз лугъуда, я итим, чун ветегада авайла ви рикІел аламачни, зулун балугъар къада лугъуз, гъикъванбур къведайтІа? Чебни вилик-къилик квайбуру ракъурзавайбур? – ихтилатдик экечІна гила Исмини. – Ибурни гъахътинбур я жеди ман. Ваз чизва къван, зулун балугъ хъсан куьк жедайди, – суал гудай къайдада тамашна ам вичин къужадиз, – вазни чир тахъайла, низ чир жеда и кар, уьмуьрдин са къадар йисар ветегада акъатай?

– Белки гъакІ я жеди, – са артух гъяз авачиз рахана куьзек, – са кІус балугъ хъанайтІа, зани недай, вил хъанва зи жув вердиш а затІунихъ. Бачар муькуь къвалал элкъвена.

Гъакъикъатдани ашпазвилини жигъетдай Исмидиз Худадин патай еке пай ганвай. Хуьре ада авур гъар са хуьрек-няметдин тІвар акъатнавай. Суварар хъайила, пІирел гъарда вичи къунвай садакъаяр гъидай адет Йигинрин хуьре фадлай гъатнавай ва гъанал кІватІ хъанвайбурун арада а садакъаяр пайни ийидай. Инал тегъидай затІни авачир: як, иситІаяр, гъар жуьредин афарар, гузанар ширинлухар... , амма гзафбурун вил Исми атунал жедай, вучиз лагъайтІа ада чрадай афаррин дад масад тир. Садакъа пайзавайбуруни, гъа кІвалах чиз, адан афарар сифтени-сифте хуьруьн агъсакъалриз, гъуьрмет авайбуруз гудай. Ада кутадай тІач вуч тир?! Куьуд атайла, а тІачунин дад такур хуьруьнви амукъдачир. Исмиди чрай фу са шумуд юкъуз амукъайтІани баят жедачир. И кардин сир вуч я лагъана жузурла, ада жаваб гудай: «Тини жуван кафалдиз гъекъ акъатдалди тІушун».

Гила, къужади вичин рикІе балугъ акъатнава лагъайла, кайванидин рикІел гъеле гатуз Нажмудина гъайибурукай къурай са балугъ амайди хтана. Муькуь къвед Мирзеди вичин, дуст гадаярни галаз, тІуьнай. Ветегада хъуниз килигна Исмидиз балугъдикай ийидай хуьрекрин сирерни хъсандиз чир хъанвай. Ам гъасятда хуьрекдив гатІунна. Къурай балугъдикай вуч хуьрек жеда? – суал гудайбурни хъун мумкин я. Магъир устІарди патахъ лашуникайни зерят хкудда лугъудай гафар гъахъ тушни? Исмиди куьтуьм кІусарна, ахпа ам са шумудра къайи цай чуьхвена, квай уькІуьвал тамамвилелди хкудна, лап гъял жедалди ругуна. КІарабрикай михъайдалай гуьгъуьниз жигъиртма гъазурна. Сарар амачир куьзекказ нез регъят хъун патал ругугна тІур янавай картуфарни алава хъууна. Халкъди лугъурвал, «къейида, къарагъна, недай хътин» хуьрек гъазурна. Ам тухдалди тІуьр Бачара вичин къаридиз еке алхишар авунай...

Гъакъикъатдани Бачаран уьмуьрди са къадар вахт ветегадихъ галаз алакъалу хъанай. Гъеле Бакуда фялевал ийизвай чІавуз адан кІвал чІижерин куьнуьдиз ухшар тир. Тамам гъар юкъуз ина мугъманар кІватІ жедай. Вич гъил ачух, мерд, мецел фасагъат итим яз, адаз чин чІурун вуч ятІа чидачир. Ам, лугъурвал, халис межлисдин итим тир. Гъавилай гъамиша адан кІвалихъ кІвач жедай, ятІани рягъметлу Ханага куьтІни ийидачир.

Са юкъуз кІвале ихътин межлис авайла, Бачараз акуна хъи, атанвайбурун арада, вичин жегълвиллиз килиг тавуна, гзаф гаф чидай, зарафатрал рикІ алай, мерд са жегъл итим ава. Ам йигинвийрихъ галаз са шумудра атайди кІвалин иесдин рикІел аламай. Бачара адан кІан-пун ахтармишна: адакай хана рахадай кас адаз жагъаначир. А жегълдин тІвар Бег тир. Ам субай кас тир. Нез-хъваз суфрадихъ ацукънавай чІавуз Бачара Бегавай жузуна: «На мехъерар вучиз ийизвач, Бег?». Чиниз регъувилин яр хъиченвай жегълди жаваб ганай: «Мехъерардай пулдин такъат захъ авач, Бачар халу, гъавая заз садани руш гузвач», – хъуьрена ам седефар хътин лацу сарар къалуриз.

– Гъм кІантІани хкъягъа жуваз и пудакай, – зарафат хъуй лагъана къилин ишарадалди вичин рушар къалурна ичкиди къил элкъуьрна вини мертебай-риз акъатнавай Бачара. – За гуда ваз. Бегаз вичикай ягъанат ийизвайди хъиз хъана. – Идан ягъанат за къабулдач, – хиял фена адан рикІяй. – Гун ада гъикІ хъайитІани ийидайди туш. Са зарафат зани ийин.

– Гъа и руш заз це, – хъуьрена ам мад сеферда, – тІуб туькІуьрна пуд рушакай Ширин къалурна. Ширин вахарикай виридалайни гъевчІиди тир. Ам гъуьлуьз гудай гугъундихъни агакънавачир, амма тІарам буй-бухахди, акунри, винел патан гуьрчегвили ам муькуь вахарилай тафаватлу ийизвай. Адан чІе-хи къве вахни ададай гуьгъуьна амукъдайбур тушир, гъабурни гуьрчегвилел гъалтайла, чпин диде Ханагал атанвай. Бачар, вичин сивяй акъатай гафунин иес тирвиляй, рази хъана, адаз маса чара амукъначир. Мугъманар хъфейла, папа чинар канатІани, ам вичин гафунал акъвазнай. Рушахъ са рехъни къачун тавуна, са гъафте алатайла, Бачара ам Бегаз ганай...

Балугъчивал гъукуматдин кар алай майишатрикай сад тирвиляй адаз еке фикирни гузвай. Садра Бег ветегатиз фейила, адан кІвалахдал гъакимар гзаф рази хъанай, гъавиляй ам бригадирвилени хкъянай. Адахъ тешкилатчиивилин къетІен бажарагъ ва фялейрихъ галаз рахадай туькІвей мезни авай, адан меци гъихътин кас хъайитІани хъуьтуьлрдай. Са йисни арадай фенач, Бегакай ветегадин зеведиш хъана. Ам гъар гатфарихъ фялеяр гъаниз желб авун патал Къебле патан Дагъустандин хуьрериз фидай, гъавиляй адаз и хуьрера пара чирхчирар, ярар-дустарни хъанвай, ам тийижир кас и магъалра амачир. Гъар гатфариз ветегадиз вишералди инсанар кІватІ жезвай. Абурун арада тамам вири миллетрин векилар жедай: лезгияр, яхулар, аварар, къажарар, урусар даргияр ва масабурни. Абурун кІвалах дуьз тешкилун, фялейриз ацукъун-къ-арагънин шартІар туькІуьрун, акъул-несиатдин кар арадиз гъун Бегалай лап хъсан алакъзавай. Гъукуматдин планар артухни алаз ацІурзавай ада идара ийизвай ветегади, гъавиляй адаз виридан арада еке силливални хъанвай. Бегаз ина ихтибар ийиз жедай, далу акализ жедай жуван кас герек тир, вучиз лагъайтІа вил алатуник кумаз, чуьнуьхунар, тарашунар арадал къевезвай, гъавиляй ада яран буба Бачар ветегадиз тухванай. Адани, адет тирвал, вичин хзанни – Исмини Мирзе.

Бачар ина къаравул хъанвай, адан пеше ветегадин эмени хуьн тир. Гъуьляй балугъар авай турар (ина чилериз турар лугъуда) акъуддайла, гъуьлуьн къе-рез балугъар къачуз кІанзавай алверчияр ва маса муьштерияр гзаф къведай, фялейрини, ахтармишзавайбурун вил алатзамаз, акваз-такваз квайни-квай еке куьтуьмар, зулумар абуруз маса гудай. И кар акурла, Беган вилерай цІелхе-мар акъатдай, гъавиляй ада, Бачаран терсвал чиз, адал ихтибарни авунвай. Гъикъван гъавалат хъанатІани, Бега адав са ружа вуганачир, ятІани юкъва

авай са гапур бес тир. Балугъ маса гуз кІанз чилинивай яргъаз къакъатзавай фяледиз Бачара яргъалай гъарагъун бес тир: ам гъасятда вичин чкадал хкведай. Цухъай хъиз кичІедай виридаз къаравулдихъай.

Гъуьлерни девлетлу жеда къван, анай къазвай къван балугърин тум-кыл авачир. Избербашдила Самурдал къван гъар са къуд-версина са ветега гьалт-завай, чебни гъар гатфариз кардик квайбур. Къазвай къван балугърин къадардин сан-гъисаб чирун четин я, вучиз лагъайтІа ам лап гзаф я. Беган ветегада зурба лабаз ава, а лабаздани къанни цІуд чан. Гъар са чандиз къад-къанни вад тонн балугъар физва. Чилинай бахилчийри акъудай балугъар гъа чанариз гъвечи вагъунра аваз хкизва, абур кІвачерал резин чекмеяр алай итимри къат-къат экІязова. Са къат балугъар, са къат къел. Гъа икІ вири чанар ацІудалди.

Са сеферда цавай самолёт атана ва чарарик кваз, залан са затІни гилигна, чилел са вуч ятІани гадана. Им балугърин зурба луж къвезва лагъай хабар тир къван. Беган эмирдалди вири зенгер кІутайралди гатана, фялеяр кІвачел акъалдарна, чилер авай зурба луйтквеяр гъуьлел рекъе туна. Ахпа гъа луйтквейри ялна хкай чилерив гвайди маса гъайбат тир, абур сиве-сивди гъуьлуьн няметрив ацІанвай, абур акъудна куьтягъ жезвачир. Эхирни, югъ мичІи хъайила, гъуьлуьн къер тирвал машкъалар куькІуьруниз мажбур хъанай. МичІивиликай менфят къачуна, чуьнуьхгумбатІарни тарашчийр вири инал алтІушнавай, амма гъамиша мукъаят Бега вахтундамаз серенжемар къабулнай, вахтундамаз Дербентдай милицяяр гъанай. Пакамаз инсанриз акурди зурба аламат тир, гъуьлуьн къере, лабаздиз дашмишиз акакъ тавуна, балугърин гъамбарар амай. Им, неинки са Бачараз, гъатта Бегазни аквазвай аламат тир.

Путина (балугъар къунин мярекат) куьтягъ хъайила, ветегада амукъдайбур са тІимил ксар тир, чебни бондарчийр. Абурун пеше виликамаз гъана гъазурнавай какур къуларикай челегар кІватІун я. Чанра авай балугъри къел къачунмаз, абур гъа челегра твада ва ахпа, вагъунриз ягъиз, лазим патахъ ракъурда. И вахтундани, къилел кас тахъайтІа, балугърин са пайни жагъин хъийидач, гъавилай Бачараз тІуьнни Исмиди лабаздиз гъизвай.

Лабаздиз пуд варар ава: къвед къве къилияй, садни юкъвалай. Къве къиле авай варарни къаравулди масмарар яна ахъа тежервал кІевнава, юкъван вар фялейри ишлемишзава. И варцин вилик чилел ада вичин лишанар-эржер ийизва. Са экуьнахъ фад лабаздал феи Бачараз акуна хъи, вичи авунвай эржерик хкуьрнава, инсанрин кІвачерин гелерни ала, амма куьрнавай зурба куьлегар гъа авайвал ама. Мукъаятвилелди къенез гъахъай адаз акур ахътин затІ хъанач, гъуьляй са тІур яд къачуна лагъана вуч дегишвал жеда къван? И кардикай ада Бегазни лагъанач, вучиз лагъайтІа ам михъиз цавариз акъатун мумкин тир ва вири район кІвачел акъалдардай ада. Ида угърияр къуниз манийвал гудай. ЯтІани вичин игътият квадарнач къаравулди. Ахпа ам ветегадин къилихъай физвай машиндин рекъел фена, лап дикъетдивди рехъ ахтармишна. Са чкадал машин акъвазарунин лишанар ала, гъанихъди лабаз галай патахъай инсанар къекъвей гелер ава. Гила Бачараз якъин чир хъана хъи, угърийри машин инал тазва, вучиз лагъайтІа къумада ам акІида ва чпи, шешелра туна, балугъар инал къван кІулаваз хкизва. Гила ам гъар йифиз, винелай алухни алукина, (гъуьлуьн къере гатузни йифиз гъава къана жеда) къере гадарнавай куьгъне луйткведа ксуз хъана. Са шумуд йиф ада гъа икІ акъудна, амма атай кас хъанач. Вад лагъай йиф къуларилай алатайла, са жизви къвезвай мотордин ванци ам уяхарна ва ветегадиз мукъва хъайила, машиндин эквер хкатна. Гила къаравулдин дикъетлувал мадни артух хъана. Ам алай чкадилай цІудгъуьн хъана ва гъуьлуьн къер къуна фена. Яргъалай хъиз машиндин рекъел экъечІайла, Бачара рекъин

юкьвал акъвазарнавай пар чӀугвадай машиндин къаралту къатӀана. Ам, юкь агъузна, кардал физвай угъри хъиз, машиндин патав агатна ва юкьва авай къакъаррай гапур акъудна, вири чархариз сухна. Вич гъа атайвал хъфена. Гила ам езне Беган кӀвал галай патахъ фена ва явашдиз пенжер гатана, ам ахварикай кудна. Пенжер гъикъван явашдиз гатанайтӀани, серки япар алай Ширинни ахварай аватнай. Бачара кушушдалди вири хъайи-хъайивал абуруз ахъайна. Теспача акатай Бег, шикӀеба кӀвачерал шалвар чӀугуна, къецихъди цӀуьдгъуьнна, адан гуьгъуьна Бачарни Ширин авай. Лабаздин ракӀарихъ фейила, абуруз акуна хъи, рак агалнава ва куьлегарни чпин чкадал куьрнава. Гила абуру машиндин рехъ галай патахъ чукурна. Машидин патав чеб-чпел алчуд жез пуд кас акъвазнавай.

– Стой! У нас оружие! Стрелять будем! – вичин векъи ванцелди гъарайна Бега, амма им гъакӀан гъарагъун хъанай. Угърияр, лекъ акур нуькӀвер, хъиз катна ва йифен мичӀивили абур вичин хуржинда чуьнуьхарна. Машиндин куздиз килигай Бега ина ругуд шешел гъисабна.

– Вун пакамдалди и машинда ацукъ, – буйругъ гана ада яран буба-къаравулдиз, – а ламран хвар хтун мумкин я. – Мукъвал-мукъвал пӀапӀрусдик цӀай кутаз ая ва жув жувахъ галаз кӀевиз ван акъудна рахух. Къуй чир тахъурай вун тек тирди, гъужум авун мумкин я кепейугълийри, абурай вуч хъайитӀани акъатдайди я. За хъфена милицадиз зенг яда. Анжах Бег хъфейдалай гуьгъуьниз Бачара ада эхирдай лагъай гафариз фикир гана ва са тӀимил къван кичӀни акатна адак. Зарафат кар тушир, гъикъван гапур гватӀани, пудан хура садавай акъвазиз хъун четин тир. Белки гъабурувни яракъар гва жеди?!

Экуьнахъ Дербентдай атай «Вилисдай» пуд милица эвичӀна. Абур, Бегни Бачар галаз, лабаздин патав фена. Милицайри чпиз хас тир вири кӀвалахар авуна: чкадин шикилар яна, кӀвачерин гелер алцумна, тупӀарин лишанар къачуна. Ахпа абур вири машиндин патав рекъе гъатна, вири патарихъай ам ахтармишна.

– Гена хъсан хъана, нумраяр алудиз агакънач, – лагъана милицайрикай сада, – гила машин гъи идарадинди ятӀа тайинариз регъят жеда. Чпиз лазим тир вири серенжемар къабулна, милицаяр хъфена. Анжах гила Бега лагъана: «Аферин, яран буба, на зун дустагъдикай хкудна. Хъша, гила чна къведа и кар чуьхуьда». Абур, рикӀерик шадвал, кӀвачерик зарбвал кваз, кӀвалихъди рекъе гъатна. Гуьгъуьнай чир хъайивал, ибур халис къачагъар яз хъана, абурун хиве яна къейи инсанарни аваз хъана. Гъукуматдин патай Бачараз медаль гана ва милицадин начальникди вичин патай хрум чекмеяр багъишна.

Вахтуниз дуьньядал вири табий я, вахт-садазни. Ам садавайни къуна акъвазриз жедач, ада вичин кар садазни хабар авачиз ийизва. Са легъзе, са декъикъа, са сят, са югъ, са варз, са йис лугъуз, инсандин уьмуьр физва, амма ада и кар гъисс ийизвач. Амма ахътин вахтар жеда хъи, са декъикъа са йикъай, са сят са йисай аквадай ва, акси яз, са сят са легъзедай, югъни са декъикъадай гъисабиз жедай. Им инсандин бахтлу уьмуьр я. Амма и бахтлу уьмуьр къуьзуьвили тӀимиларзава, адакай менфят къачудай, адакай кеф хкуддай мумкинвилер тазвач. ЯтӀани инсандин вил дуьньядихъай атӀудач. «Вил атӀудач дуьньядихъай-ширин я», – лагъанай зурба арифдарди. Ам гъахъ я къван!

ХъуьтӀуь вичин женжелвилер къалурзавай. Бачаран рикӀ дар тир. Адан рикӀик са тӀимил къван цицивал, гуьгъуьлдик шадвал кутазвайди Мирзе тир. Къвердавай тӀарам буй гадарзавай, чуру-спелдал чӀар акъалтзавай хва акваз,

рикІин кѣеняй Бачара адал дамахзавай. Са мус ятІани, дишегъли веледрикай рикІ хана, умудар тІимил хъанвай бубадиз гила вири дуънья Мирзедин вилерай аквазвай. Мирзедини, вичин нубатдай, адан бубавал ва Исмидин дидедал гила масакІа аннамишзавай, абурун гъар са гаф, гъар са келима гада патал багъа тир. Аял вахтара вичивай хъайи «тахсирар» гила ада тІупІалай хъийиз жедай ва мад ахътинбур тикрар тахъун патал чалишмишвал ийизвай...

Мирзеди мектеб хъсан кѣиметар аваз куътягъна. Гила вилик акъвазнавай месела, кІелиз гъиниз фидатІа, гъам тир. ЮкІвар-чипІер гзаф яна гадади, стха Талибални къуна. Эхирни къад суърсетдин институтдиз гъахъунал акъалтна. Экзаменар хъсан кѣиметралди вахгай Мирзедикай Урусатдин шегъерда институтдин студент хъанай. Дидедини бубади са патахъй и кардал еке шадвал ийизвай, вучиз лагъайтІа ВУЗ-ра, чебни Урусатда, кІелзавайбурун къадар и патара лап тІимил я; мукъуь патахъай абур пашманни хъанвай, куъз лагъайтІа хкъез-хъфин четин я. Абурун мурад хва мукъвал-мукъвал чпиз акун тир.

Мирзе кІелиз феи зулухъди Талиба Бачарни Исми Кайи Къеледиз вичин патав хутахнай. Абур куъгъне хуъре амукъун дуъз кар жезвачир. Талибан къве мертебадин цІийи кІвалерин вилик машиндай хъуьчІерикай къуна авудай Бачара са геренда вич михъиз дараматдал элкъуърун тІалабнай. Адан тІалабун къилизни акъуднай. «Пагъ, чан хва, – зурзазвай сес акъатна къуъзекай, вилериз накъвар хъичена, – зи кІвачер чиле акІизмаз кІандай, за ибурукай шагъдин дарванзар туькІуърдай хъи. – Аферин, аферин, – давамар хъууна ада, гила секин яз, – лап хъсан дарамат хъанва, ацукъиз сагъвал акурай вазни ви балайризни. Гъабуруз мехъерар ийидай дарамат хъурай, виридаз чандин сагъвал гурай Аллагъди».

Къве йис акваз-такваз акъатна. Мирзедин кІелунарни хъсан тартибдик акатнавай. Ам инани комсомол комитетдин членвиле хкъанай. Са юкъуз адаз факультетдин деканди вичин патав эверна.

– Вун Дагъустандиз хъфена кІанзава, Шабанов, – лагъана ада, – Дербентдин консервирдай комбинатда кІвалах ава. Мад вун гъа еридин итим хъуниз килигна чна ви кандидатура хкъанава. Ректорни и кардал рази я. Ви курсовой кІвалахни гъа меселадихъ галаз алакъалу я къван? – айнайрин винелай килигна декан Мирзедин чиниз. А комбинатда ваз чидай кас-мас авани? Мирзе са къве варз вилик каникулриз хтана хъфенвайди тир. Хзанрал са къилни чІугуна, диде-бубадизни тавазивилер авуна хъфенвай Мирзедиз мад яргъи рекъериз камар ягъиз артух ашкъи авачир. Идалай гъейри рекъизни са къадар харжияр лазим тир эхир. ЯтІани чара хъанач: ада разивал гана.

Югъ пакаман фарай акъатнавай. Дербентдихъай атай автобусдай эвичІай жегъилди Талибан кІвалихъди камар къачуна. Шегъредивай са акъван яргъа тушир кІвалерин вилик аялар къугъазвай. Мукъув агакъайла, и аялрикай къведа Мирзедин къаншардиз чукурна. Ибур Талибан веледар тир. Гадади, цуквал ацукъна, къведни къужахламишна, амма чІехида: «Ахъая, ими, ахъая, за бадедиз хабарин», – лугъуз, вич адан къужахдай футкъумарна ва ам цІай галукъай хъиз кІвалихъди катна. Гъаятдин ракІаривни Мирзе агакънач, анай хуругандин ценерни гъилеваз Исми экъечІна, ам хчин гарданда гъатна. Дидедин вилерал накъвар алай, адай са гафни акъатзавачир, къил хчин хурал эцигна киснавай ам. Гадади дидедин бедендин зерифвал гъиссзава, адахъай рикІиз чими, амма атирдинди тушир къариба ни къвезва, им халис дидевилин

ни тирди гила хци къатГизва. Ам такІан къведай ни туш, ахьтин ни анжах са дидедихъай къведа, масадахъай гъич садахъайни.

Буба авай кІвализ гъахъай хва къах хъана амукъна: ам вичин чкадал аламачир. Анжах са шумуд декъикъадилай Мирзе гъавурда акъуна: буба амач. Адаз вири дуьнья мичІи хъанвай, къве варз вилик вичи къужахламишай, пелез, гъилериз теменар гайи, вичин регъимлу килигуналди хва рекъе хутур буба къе амачир.

– Бес заз вучиз хабарнач? – туьтуьна шел аваз жузуна хци диледивай, накъвар алай вилер ажугъдив ацІанваз. – Зун хва туширни? Зун са чара кас тирни? Хъилен шавкъуна гъатнавай хци галаз-галаз гайи суалриз гудай жавабар дидедиз жагъизвачир. Ам, гаф акъат тийиз, ийир-тийир квахъна, адан вилик къах хъанвай. Белки и «мярекат» яргъалди фидай жеди, эгер кІвализ Талиб хтаначиртІа.

– Вуч хъанва, стха? Ана чи гъич са кІусни тахсир авач. Ам бубадин тІалабун тир. Вичин вил вахъай атІанва лугъузвай ада, мадни вун хтана, хъфена са акъван вахтни хъанвачир эхир.

– Зун хтунин къайгъуяр куьне садани ийимир. Хтун заз са четин кар тушир, ам зи ихтияр тир. Куьне зун са куьнайни къунач, квез зун итимдай ақунач. Квез зун гадарнавай гъакІан кицІин гурцІулдайни хъанач. Буба къван играми кас рягъметдиз фин, хциз хабар тийин?! Белки зи вил адахъ галамай жеди! Мирзеди гъилевай портфель ахъайна, анай акъудай къве шоколад аялрин гъиле вугана.

– Зун итим тахъуй мад инихъ элкъуьн хъувуртІа, заз куьн кІамач! Гадади варцихъди камар къачуна. Ван ацалтна шезвай диде адан гуьгъуьнниз фена, ада хциз минетар ийизвай, амма гададиз адан ван къвезвачир, адан бейнида авайди са фикир тир: вучиз зи буба зун галачиз кучукна? Гила, яргъал тир Урусатдин шегъердиз акъатайла, адаз бубадин къадир чир хъанвайтІа? Белки, адан рикІел вич аял тир вахтара бубади авур чІемерукар хквезвайтІа? Белки, садра, селдик акатна перчІил хъанвай «курквачІ» яз, вич бубади файкадик кутуна, чими бедендив гъикІ агуднайтІа, хквезвайтІа? Белки, садра хуьруьнви гададихъ галаз ккІана хтайла, ада гайи суал: «Гатанани вун? Эгер масада гатана, вун и кІвализ хтайтІа, ваз чир хъухъ, за вун чІарчІин цІилинай акъуддайди», – хквезвайтІа? Белки, Буржали халуди гайи къарпуздин чкалкай, къве чархни кутуна, авур араба хквезвайтІа? Ибур вири са легъеда а жегъилдин мефтІеда къекъвезвай. Ам бубадихъ тамарзлу тир, адаз чизвай бубадин уьмуьр артух яргъалди тефирди, ам къейила, вичин къуьнераллаз суариз тухвана, сура вичин гъилералди тун-им гъадан фикир тир. Амма...

* * *

... Таза сурун патав цуквал ацукънавай жегъилдин вилерай къвезвай накъвар, хъуькъверилай авахъиз, сивин къваларив къван агакъзава. И кар ада лап геж гъисс авуна, ада шалвардин къулухъ галай жибиндай къуд къатнавай михъи яйлух акъудна, ам ахъайна, ахпа тупІаривди къаз, куьлуь руквадин гъвелар гъадак ктуна, яйлух пенжекдин хъултухда туна. Ам мад сеферда сурал элкъуьн хъувуна, гъилер хкажна дуьани кІелна, яваш камаралди суарин вар галай патахъ рекъе гъатна. Вад-цІуд камуниз фейила, мад сур галай патахъ килигна, вучиз лагъайтІа виридалайни багъа кас и чилик квай.

Мирзе хъфена... Ам гъахъ ва я батІул я жал?

ТАРЖУМИЯТ

Мирзе Давудован 80 йис

Дагъустандин халкъдин шаир Мирзе Давудов яхул халкъдин векил я. Республикадин Сундарали хуър адан хайи ватан я. Ина ам 1939-йисуз дидедиз хъана. Ада Магъачкъалада музучилище ва Москвада А.М. Горькийдин тІварунихъ галай Литературадин институт куътягъна хейлин йисара Даградиодин лак чІалан передачайрин редактор яз, РДдин писателрин Союзда Правленидин председателдин заместитель яз кІвалахна.

Алай вахтунда хайи чІалал акъатзавай аялрин журналдин - «Чавалачиндин» кыле акъвазнава.

1973-йисалай СССР-дин писателрин Союздин член я.

М. Давудов Дагъустандин ва Москвадин чапханайра акъатнавай цІудралди жуъреба-жуъре ктабрин - автор я.

1975-йисуз Киевда акъатай «Бутули» тІвар алай прозадин ктабди автордиз еке маишгъурвал гъана. Адакай исятдани ихтилатар кыле физма.

1982-йисуз «Прогресс» чапханади фарс чІачал чап авур «Къуд къавах» кІватІалди автордин маишгъурвал генани артухарна.

М. Давудов зегъметкеш писатель я. Ада вичин вири къуватар лакрин, дагъустандин литература вилик финиз серфзава. И рекъе ам датІана фикирдик кваз гъерекатда ава.

Эхиримжи йисара чІалан устаддин къелемдикай «Ажалдин вилик» тІвар алай роман-трилогия хкатнава. Адан сад ва къвед лагъай томар кІелзавайбурув агакънава.

И чІехи эсердин бинеда Чечнядинни Дагъустандин сергъятра кыле фейи гъахъсуз женгерин гъакъикъи шикилар, абурукай ийизвай веривирдер гъатнава. Эсердихъ тарс гунин ва насигъатдин жигъетрай еке метлеб ава.

Чна чи къелемдин юлдашдиз вичин уьмуърдин 80-гатфар еке гъевесдив мубаракзава. Къуй вич, рикІе цІийи эсеррин чешимяр ргаз, датІана кІвачел алаз акурай.

Зульфיקъар КЪАФЛАНОВ.

Мирзе ДАВУДОВ

ПУШКИНАН ВИЛИК

*Ви гуьмбетдив кьвазнава зун,
Вахъди жуван элкьуьрна чин.
Гьиссайла ви вилерин кун,
Акатзава зи рикIик кин.*

*Ацукьай хьиз шагьдин кьушун,
Цуькведамач цуькланлухар.
Себеб яз и гьахьсуз ягьун,
Артух жезва гьижранлухар...*

*Аялди хьиз, авур тахсир,
Чуьнуьхзава за вакай вил.
Ви шиьрри, алай незуьр,
Кузва зи рикI, кузва гуьгьуьл.*

*Нефс кьатибур жезва яцIу,
Ахьтинбуруз дар я дуьнья.
Вахчудалди беден суру,
Дагьви патал зар я дуьнья.*

*Зи халкьди ви надир суьрет
Хуьзва сагьдиз руьгьда даим...
Кьафкьазди чаз гузмач лезет,
Инсанвилини рекьизвай чим.*

*Шезва зи рикI, дуьнья акваз,
Шегьер акваз, амачир эькв.
ВучайтIани ви пак аваз
Цава жеда, кутаз чак эрк.*

*Ина, гьайиф, физва женгер,
ХаранIадиз элкьуьриз кIвал.
Пак дуствилин кузва жигер,
Стха халкьар аватиз цIал.*

*Инанмиш я, алатда циф,
Кьафкьаз дагьлар азад жеда.
Хкатна тум - яракьрин тиф,
Ина уьмуьр абад жеда.*

*Лепе гузва тепейри тик,
Дагьларал циф алтIуш хьанва.
Сузадин ван, кьазундай рикI,
Япаваз чил нахуш хьанва.*

*... Ви килигун хьана панагь,
Безетмишина ракъини цав.
Шиьратдин я вун Аллагь,
Багьишай чаз и гуьзел чIав!*

ДИДЕДИЗ

*Са легьзеда гана эькв, нур,
Хкахьна зи аялвал.
Хажалатди гузва заз кIур,
Жезмач завай аявал.*

*Килигзавай, хьана агьуз,
Зи тIвек авай чекмедиз...*

*Лацу хьанва чIарар бурма,
Гьатайди хьиз живеда.
Бириш хьанва махьиз сумра,
Гьалда ава хьуьредай.*

*Диде, диде, зи варз диде!
Ви суй ава биришда.
За аялвал хуьзва рикIе,
Туна зарлу нехишда.*

*Чиг аялар акур чIавуз,
РикIел кьезева диде зи,*

*ХьанватIани валай чIехи –
ТIал элкьезева рикIел зи –
КIандай хьи заз зи кьил рехи
Эциг ийиз метIел ви.*

II

*Сан пара я телейрин, чан,
Туьш жезвай зал уьмуьрда.
Къадай хьи за ви пак гардан,
ГьалтнайтIа зал жигьирда.*

*Эверзава, диде, за ваз,
Умуд аваз хиялда.*

*Хквезва зал зи сес - аваз,
ЗатI авачиз чувалда.*

*Чар-булахрин манидай заз
Ван жезва ви лайлайдин,
Ви къаматда - суйда аваз
Агакъзавай зи гьайдив.*

ЗИ ХУЪР

*Чар-булахар авахъзавай чкада,
Дагъдин кьилер цавун арида акъазвай –
Бахт авач заз вич яргьалди аквадай –
Зи илгьамдин къажгъан даим ргазва.*

*Ина кузва цIаяр дагъдин ятахрал,
Мижседавай рагъ агудиз чубанрив.
Цуькверин гам эКIа хьанвай яйлахрай
ЧIехи бахт я килигиз хьун Ватандиз!*

*Ина хуъзва къайда-къанун, адетар,
Намуслувал, гьейратвални вижданвал.
За гузвайди вичиз чIехи къиметар
Сундара я - сагърай вичин Инсанвал!*

*И чкада зун уьмуьрдиз атана,
Лайлайдин сес ялараваз дидедин.
Зун дагълари чпин чатук гатана,
Закай аскер хьун паталди уьлкведиз.*

*Ина фадлай амач зи гел - квахънава,
Зун къисметди акъуднава ядрандиз.
Келледиз жив - яшарин ранг гьахънаваз,
Хьфиди зун, я хутахда Ватандиз...*

*Зун къабурда багъри кIвалин гуьрцелди,
Чаради туш, вичинди я лагъана.
Рахада ам заз таниш тир ванцелдн:
«Зи азиз хва, вун эхирни хтана...»*

Яхул чIалай.

Таржума авурди - З. Къафланов .

ДАГЪЛАРА

*Гуьзгуь хьтин цавун тагъдив
Агакъна шиш куклушар,
Гьетерилай алахъзава
Чилел нурар-карушар.*

*Элкъвена, цIай юкъва туна,
Ацукънава малдарар.
Гарни, рагъни акъаз югъди,
Кьурурнава пIузарар.*

Гуьнедани, кьузадани -
Дагьдин вири яйлахра
Ава абурун таза геллер,
Физва кьайи булхрал.

...Кандай хьи заз са булут жез,
Абурал серин вегьидай.
Марфадин са кьезил кул жез,

Зун гьина, мус аватлани,
Абурукай заз рахазва
Гуьзгуь цавай гьетерин сел,
Исятдани аквазвай.

ФАН КЛУС

Физва зунни члехи буба
Дагьдин рекьяй четин тир.
Галатна ам. Чун ял ягьиз
Ацукьна са сериндик.

«Фу гва хьи чав, буба, вуна
А клус вучиз жакьвазва?»-
Жавабдиз заз бубадин чин
Дегии хьана аквазва.

Бирдан адаз кьвачерикай
Чилел фан клус акуна,
Са вуч ятла рахана ам,
Фан клус гьиле кьачуна.

«Гва, гьелбетда, чан хтул, заз
Гишинзавач са клусни,
Амма фу икI кьвачерик кваз
Кьабулзавач намусди».

Уф гана ам туна сиве,
Сарар ерли амачир,
Башиламишна жакьваз а клус
Хьукьвай, са дад галачир.

Зун а члавуз гьвечлуди тир,
Акьуначир гьавурда.
Гила зани хкажзава
Фан клус, чилел акурла.

ЗАЗ АКI Я ХЬИ

Заз акI я хьи, вири рекьер
И дуьньяда авай кьван
Зи капаидал кьватI хьханва,
Кьвал хзандив ацлайвал.

Налугьуди, са гьейри кас
Фена сеbeb авачиз
А рекьерай, дуст ва стха,
Чехи буба галачиз.

Заз кланзава, чириз абур
Гьикьван ана аватла,
Гьи рехь ана жуванди я,
Гьим ятла рехь чарадан?

Муькуь рекьер, цанин хвел хьиз,
Дуьз ва гьакIни дерин я,
Пушуннава кьвачерини,
Алатунни четин я

Са рекьер са бубат акваз,
Садбур ерли аквазвач.
Садбур фена са юкьвал кьван,
Гел амачиз цIразва.

Ахьтин мягькем рекьерилай
ВикIегьбуруз кьастар гвай,
А рекьерин эвел-эхир
Чидай члехи бахтар гвай...

*Зун хкаж жез ава рекъе
Дагъдин къакъан куклушири,
Кланзава заз зи бигъни кваз
И жигъиррин каруширик.*

*Вуч четин я винелди физ,
Рагар, къвалар алудиз,
Кланзавач жал яраб абуруз
Зун куклуширив агудиз!?*

*Физва зун, гъич акъваз тийиз,
Алукъиз ва къарагъиз,
«Зи къаст къилиз акъатдайди
Жеда!»- лугъуз гъарагъиз*

*Гуьгъуьнайни масадбурун
Ванер къевезва япариз.
Белки абуру чпин камар
Кутазва зи камарик!?*

*Заз акI я хъи, вири рекъер
Инсанри икI тухузвай
Къвез кIватI жезва зи капаишдал,
Ам рекъерив ацIузва.*

*Эгер зи рехъ са бубатни
Таквадайди хъайитIа,
Амни, рехъ яз зи уьмуьрдин,
Абурук акахъ хъийида.*

АЯЛВАЛ

*За рикIивай хабар къуна:
«Гъинва ви йисар?»
«Катна абур патавай зи
Авуна чамар.
Аялвални катнава зи гуьгъуьна аваз,
Лиферин луж хъана йигин луварал алаз.*

*Зун къекъевезва чи къазмадихъ дереда,
Зи къепIинихъ лайлай ягъай дидеди.
Аквазва заз ам хиялрай сефилдиз.
Ранг алахъна, къванцел алай шикил хъиз.*

*Ичин тарак, багъда. Экуьн береда
Къисмет хъана заз яр галаз къекъеведай.
Аквазва заз алатна фей вахтарай,
Теменар гуз чал авахъай марфарай».*

*Хабар къуна за: - Вун гъинва, аялвал?-
Акуна заз аял чIаван къегъялвал:
Чамарзава алаз шивдин далудал,
ВацIа эхъвез, зун са цIам хъиз тухудай.*

*Аялвилиз яна кIуфар къушари,
Амукъзава са яргъи цIиргъ яшарин.
Йисар лугъуз – фидачни хупI йигиндиз,
Аялвилив вил агакъиз четиндиз.*

*Катна абур, катна гъарай къилеллаз,
Нагъв авахъай нурлу жигъир хъуькъевеллаз.
Аялвилиз къевезва сес зи эвердин,
Физвай вичин даимвилин сефердихъ.*

Таржума авурди - А. Исмаилов .

Тамашият

Арбен КЪАРДАШ

МИРЗЕ-АЛИДИН ГЕЖ МУЪГЪУЪББАТ

Къуд пердедикай ибарат тамаша

ИШТИРАКЗАВАЙБУР:

М и р з е - А л и – Самур округдин дуванханадин къил, алим, шаир
П о л к о в н и к Р о т – Ахцегъ къеледин комендант, эхиримжи
пердеда – генерал

Н и н а – полковник Ротан руш

Ш а м и л – Дагъустандин имам

А л и с у л т а н – жегъил дагъви, урус къушундин прапорщик, Ни-
надал ашукъ хъанвайди, эхиримжи сегънеда – капитан Николай Беннет

Ж у н у К ъ а с у м – хуъруън абдал

К а п и т а н Н о в о с ѐ л о в

К а п и т а н Т и з е н г а у з е н

Ю с у ф – Шамилан наиб

М е г њ а м е д - Н е б и – Шамилан терефдал алай ахцегъвийрин къил

М а р и я – урус эфсердин паб

Д а р њ а – урус эфсердин паб

К е ш и ш

Д у х т у р

У р у с э ф с е р а р

А с к е р а р

М у њ р у њ д а р

Р у ш а р

Гъерекатар Ахцегъа 1848-йисан сентябрдин вацра ва эхиримжи пер-
деда, са йисни зур алатайла, къиле физвайбур я.

САД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Ахцегърин къеледин патав гвай багъ. Адан са къерехда цлар квачир къап ава, аник ашукъдай секуьлар ква. Яргъай, жив алаз, Шалбуздагъдин куклушар аквазва. Ахцегъиз атана са шумуд югъ хъанвай Н и н а д и, гъиле ктабни аваз, М а р и я д и х ъ галаз сейрзава.

М а р и я. ГъикI аквазва квез и чкаяр? Вердиш жезвани?

Н и н а. Вердиш хъанвач, я икрагъни хъанвач. Тебиат иерди я. Чкадин халкъни секинди яз аквада.

М а р и я. ГъикI хъайитлани вердиш жеда. Зун къуд йис я ина аваз. Гъуьлуьхъ галаз. Аяларни ина ава.

Н и н а. КичIе тушни?

М а р и я. Гила кичIезмач. Чун чкадинбурухъ галаз, абурни чахъ галаз вердиш хъанва. Сад садахъ галаз къунва.

Н и н а. Сугъулвал гъикI рекъизва?

М а р и я. Ина, залай гъейри, мад къве эфсердин папар ава. Аскеррин парталар чухъуьдай дишегълияр ава. Сада садан рикI аладарда. Къумарал къугъвада. Гагъ-гагъ базардиз фида. Ктабар кIелда. Гъамамрал фида. Лап дарих хъайила, кешишдин къилив аладда. Гагъ и багъдиз къведа сейр ийиз. Им инал къеле эцигайдалай гуьгъуьниз чи аскерри кутунвай багъ я. РикI аладарун патал мад маса чкаяр авайди туш... Вун гъахъ я, инин тебиатдини сугъулвал чукур из куьмекда.

Яргъай Жуьмя мискIиндай азан ядай ван къведа. Ж у н у К ъ а с у м пайда жеда. Адан гуьгъуьна багъдиз хъчар атIуз атанвай, къуьнера чантаяр, гъилера гъвечи чукIулар авай р у ш а р гъатнава. Жуну Къасум багъдин и пипIай а пипIиз чукур из са куьхъ ятIани къекъезвайди хъиз аквазва. Ам, дишегълийрин патавни атана, абурулай вири патарихъай вил аладарна, гафни талгъана, хъфида. Рушари адан гуьгъуьна зверзава.

1 - р у ш. Я Къасум, ваз зун кIанзавачни?

2 - р у ш. Зун къачу, я Къасум!

3 - р у ш. Акъваз, я Къасум! Зун виридалайни иерди я!

4 - р у ш. Куьн вужар я, къейбур, Къасумаз кIан жез. Адаз са зун кIанзавайди я!

Ж у н у К ъ а с у м. Алат залай! Заз куьн садни кIандач! (Чукурна фида.)

Рушарини, хъуьруьнариз-хъуьруьнариз, адан гуьгъуьна чукурда.

Н и н а (кичIевал акатнаваз.) Им вуж я ихътинди?

М а р и я. КичIе жемир. Ам чкадин абдал я. Жуну Къасум я. Ам гъинал хъайитлани гьалтун мумкин я... Хата квайди туш.

Н и н а. АкI ятIа, хъсан я. Зи руьгъ дабандиз аватнавай... Рушар вучтинбур я? Абур чукIуларни гваз адахъ вучиз галтугзавайди я?

М а р и я (хъуьреда). Абур багъдиз хъчар кIватIиз атанвай рушар я. Абдал-дикай зарафатарзавайди я, чпиз кефер хкудзавайди я... Квез чидани, лезгийри хъчарикай гъихътин афарар ийидатIа?! Авачир хъчар авач... Вергер, кIекрен мичер, зерзерар, тегъмезханар... Къилди са хъчар ва я жуьреба-жуьребур санал куьткъуьнна, къел, эферар, истивут, таза чичIек, таза шур акадарна гъуруш ийида. Ахпа тинидин чкал къелечIдиз шткурна, са патал гъуруш экIяна, муь-

куь патавди агал хъийида. Къерехра афарриз хас махсус «цвал» твада... Ахпа сачунал чрада. Чрайла, дуьдгъвер ягъиз, са харада твада, чIем чIугун патал... Пагъ, абурун тIеам-дад вуч я! Туьрдалай къулухъ тупIар фитIиниз амукъда вун!.. Заз афар ийидайвал чир хъанва, амма «цвал» ягъиз сакIани чир жезвач...

Н и н а. Куьне гзаф иердиз ихтилатзава. Зи сивиз цIаран яд къевезва... (*Гъилер ахъайна, чарх ягъиз.*) Зазни ина гзаф крар акунва, чир хъанва. Зи рикIи чIугунва и чкаяр! Мумкин я, вири заз сифте яз аквазвайвилай гъакI хъунни. Ина хъанвай пуд гъафтедин къене заз кIекер кукIурдайвални, гъерер сад садал гъалдардайвални, кицIер элуькъардайвални акуна. Симин пагъливанар вуч я! Крчар алай квасади вичиз пул тагайбурун чиниз гъуьр вегъейла, садан кефини тахуни, са итимдини вичин туьнтвал къалур тавуни зун гъейранарзава. Накъ заз къуршахар къазвай жегъилар акуна. Акъажунра гъалиб хъайибуруз «Шарвили» лугъузва. И халкъдихъ къадим вахтара са зурба пагъливан хъайиди я лугъуда... Аялри чпи чеб машгъуларда, абуруз гзаф къугъунар ава. КIинтI-лаш къугъвада, кIегъебрал къугъунар шумудни са жуьре ава!

М а р и я. Аялриз урус папар акунни чIехи машгъулат я. Гуьгъуьна гъатда «Матишка! Матишка!» лугъуз.

Н и н а (*садлагъана шад хъанваз*). Эхъ, эхъ! Заз акуна! Зазни гъарайна... Гъатта чи гъукуматдин къуллугъдал алай чкадин итимрини «Израсти, матишка» лугъуда. Зи дахди зун гъавурда туна. «Матишка» чи «матушка» гафуникай хъанвайди я къван. Ибуруз чпин дин гвачир вири дишегълияр матишкаяр я.

М а р и я. Эхъ, и халкъдихъ, и чилихъ сирер, аламатар гзаф ава.

Н и н а. Халкъ секин, ислягъ хъун хъсан я.

М а р и я. Эфсерриз, жегъил аскерриз секинвал кIанзавач, женгерихъ, яракъар кардик кутунихъ, къегъалвилер къалурунихъ къанихъ я.

Н и н а. Ваъ, ваъ, гъа икI хъсан я... Авайвал лагъайтIа, зав Дербентда рикIин секинвал чIурдай ванер агакъна. Илисудин султан, чи армиядин генерал хъайи Даниял-бег, Шамилан патал элячIна, адан наиб хъайивили вири мягътеларнава. Гила Даниялаз Шамилни адан муьруьдар Къиблепатан Дагъустандиз, Ахцегъиз гъиз кIанзава лугъуда. Им хъсан хабар туш.

М а р и я. Эхъ, а хабар инани ава. Ина Самур ва Ахцегъ вацIарин къерера авай хуьрера милицяяр акъвазарнава, мукъаятвал, игътиятвал хуьзва... За дуьаяр ийизвайди я бедбахтвилер и чкайрив агат тавурай лугъуз... (Ван дегишарна, гуьгъуьлни ахъа хъхъанваз.) Квез чидани, прапорщик Алисултан Даниял-бегдин хтул я, адан вахан хва я. Даниял-бегдин вах, бубадални стхадал алуькъ тавуна, вич ва вичиз кIан хъайи Къурбанали тIвар алай са лезгидихъ галаз катайди я, лугъуда. Къурбанали урус гъукуматдин патал алайди яз хъана. Гъавилай Даниял-бегдивай адалай къисас къахчуз хъанач. Езнедикайни, вахакайни авай хъел гила генани къизгъин хъанва жеди. Адаз вичин хтулни урус къуллугъдал алайдакай хабар ава. Гъадазни ада, низ чида, исятда гъикъван гъелягъар къазвайди ятIа?

Н и н а. Заз чидачир Алисултанан тарих. Аламатдин крар я. Адан диде виКIегъ дишегъли я... Вичин муьгъуьббат патал я бубадин, я стхадин хенжелдикай, я чIуру мецерикай кичIе хъанач. (*Мариядин ихтилатдик са вуч ятIани квайди гъисснаваз, акъваз хъана.*) Куьне Алисултанакай ихтилат вучиз куднай?

М а р и я (*вилера эвъ аваз, хъуьрез-хъуьрез*). Заз акуна ам куь гуьгъуьна гъикI килигзава тIа...

Н и н а (*наз маса гуз*). Зи гуьгъуьна килигдайбур гзаф авайди я. Дербентда

заз са эфсер гзаф ширин, тавази гафар лугъуз алахънай. Ада заз чинебан чарни кхъена. За адаз «Заз ви гыссер ч'Алахъ жедай хътинбур яз аквазвач, мад заз киххьимир» лагъана жаваб хгана.

М а р и я. Алисултана чарар бажагъат кхъида. Ада квез вичихъ галаз кат ая лагъайт'а, я тушт'а, гваз катайт'а, куьне вуч ийида?

Н и н а (*хъуьрена, ахпа мад наз маса гуз*). Адаз манийвалдайбур тахъана жеч.

М а р и я. Мад вуж ава? Ина авай субай эфсеррини Алисултанакай вил къязова, абуруни адан рик'е вахъди авай гыссер къат'узва. Бажагъат абуру ина дагъвидин вилик пад къадай жуьрэт ийида.

Н и н а (*гафарик сир кваз*). Гъахътин жуьрэт ийидайбурни тахъана жеч...

М а р и я (*мягътелвални гъейранвал какахънаваз, са гъихътин ят'ани гиман рик'е гъатнаваз*). Мирзе-Али тахъуй гъа?.. Къеледиз гъадан агун-хъфинни гзаф хъанва гъа... И багъдизни къвез аквада... Хъсан халу я. Алимни я, округдин къазини я, жерягъни я. Гзаф ч'Аларни чида, урусдални рахада. Амма адан пудкъанни ц'уд йис я. Адавай Алисултанахъ галаз гъуьжетиз жедач, эгер ада вичин шиирралди куь къил элкъуьр тавурт'а. Ам ч'ехи шаирни я, лугъуда...

Къведни аквазда ва ван ацалтна хъуьреда.

Н и н а (*вилера амалдар хъвер аваз*). Ада вичин пабни рагъметдиз фенва, лугъуда... (*Рик'ивай*). Адан шаирвилини гъунарди хъ галаз зун мукъувай таниш хъанва.

М а р и я (*мягътел яз*). Квез шиирар кхъена ракурнавани?

Н и н а. Ада заз вичи к'елна.

М а р и я. Мус? Гъина?

Н и н а. Са гъафте инлай вилик. Вичин к'валеле... Чун, зи дахни, маса мугъманарни галаз, илифарнавай. Адахъ ч'ехи ктабхана ава. Вичихъ авай виридалайни ч'ехи девлет гъа ктабар я лагъана ада. Адаз Пушкинан, Лермонтован шиирарни чида. Ада и къве ч'ехи шаир жегъилзамаз къена лугъуз гъайифарни ч'угуна. Ахпа ада вичиз подпоручиквилини чин гуниз, пагунар алай чергес-чухвадиз бахшнавай шиирни ч'ехи кесердалди к'елна ва ам гафба-гаф чаз урусдалдини хълагъна. За адан ктабар гъилелай авун адаз хуш хъанай, вири араб, фарс, туьрк ч'Аларалди кхъенвайбур тир. И ч'Алар адаз вичин дидед ч'Ал хъиз чизва, ада гъа ч'Аларал вичин илимдин к'валахарни кхъизва, шиирарни туьк'уьрзава. Шииррал зи рик' алайди чир хъайила, адак лувар акатна: вичи заз шиирар бахшда лагъана гаф гана... Ахпа ам къве йикъалай чахъ галаз Къурушдални атана. Чахъ Алисултанни, чи таржумачи эрмени Жамирзе, са шумуд милициани галай. Гъанай хкведай рекъе ада захъ галаз къилдаказ рахадай ара жагъурна, зав вичин шиирар вугана. Абур заз бахшнавайбур тир.

М а р и я. Жеч!

Н и н а. Эхъ. Сифте ада заз гъасятда гъанал туьк'уьрай къилдин къуд ц'ар к'елна, анай заз «пери», «гъуьруь» гафарин ван атана, ахпа чарчел кхъенвай шиир вугана. Ахпа ада зи шабалт ч'Аларинни ц'ару вилерин тарифарна.

М а р и я (*гъейранвилелди*). Валлагъ, гаф авач! Чида гъа къуьзеказ диге-гъливрив агатдайвал!

Н и н а. За адаз зи дидедин диде, яни зи баде Дагъустандай тирди, ам зи

чѢхи бубади-гуржиди Гуржистандиз гваз катайдакай лагъайла, Мирзе-Алиди вичи зи чѢхи бубадилай къисас къахчуда лагъана. За хабар къуна: «ГьикI?» Ада виклѣгъдиз жаваб хгана: «За адан хтул-руш чуьнуьхда!»

М а р и я. Адан риклѣ ашкъидин цѢай гъатнавайди турус я. Гаф авач. Амай дагъвиар хътинди туш: вичин гьиссер чуьнуьхиз алахъзавач.

Н и н а. Ахпа ада зав заз хиве къур шиир вугана. Амни заз, иниз хтайла, Жамирзеди цѢарба-цѢар таржума авуна. Муьгъуьббатдин къизгъин гьиссер къалурзавай чѢал я. Машрикъ патан халисан шиират я. Адахъ чѢхи устадвал ава.

М а р и я. Валлагъ, куь къил элкъуьрнавай хътинди я а шиирди.

Н и н а. Ваъ. Шиирар заз хуш я, амма зи рикI акъван регъятдиз къачуз жедай къеле туш. (*Яргъаз килигиз акъвазда.*) Ингъе ам вич къевезва...

М а р и я. Зун хъфида.

Н и н а. Вучиз хъфида? Тавакъу хъуй, акъваз. За дах вилив хуьзвайди я, ада вич иниз къведа лагъанвайди я.

М а р и я. Зун аялар галай диде я. Абур гьикI аватIа килигин... Куьн рахадай кас авачиз амуькдач. Сагърай.

Н и н а. Сагърай. Ахквада чун.

М и р з е - А л и къведа.

М и р з е - А л и. Дубри-ден, хийирар, ханум! (*Нинадиз гъил яда, адан гъилиз темен гуда.*) Дуст ханумди вун гадарнани?

Н и н а. Адаз кIвалин-йикъан къайгъуйри эвер хъувуна.

М и р з е - А л и. Пара хъсан ханум я. Ада дуьз кар авуна.

Н и н а. Аквар гьалда, квез захъ галаз къилди рахаз кIанзава, гъуьрметлу эфенди. Багъишламиша, квез «эфенди» лагъайтIа жедани? Вирида квез гьакI лугъузва.

М и р з е - А л и. Вуна заз вуч лагъайтIани, зун рази я... Эхъ ваз лугъудай гафарни авай захъ. Гила, лугъуз кIан хъайила, чѢални къаз кичѢезва.

Н и н а? Квез, гафарин устаддиз, кичѢезва?! (*куркур хъиз, хъуьреда.*) Зун чѢалахъ туш. Куьне гъахътин къасар ийизва, эфенди.

М и р з е - А л и. Туш, за рикIивай лугъузва.

Н и н а. Лагъ, ви рикIик вуч кватIа.

М и р з е - А л и. Алатай гъилера Къурушдилай хкведай рекъе за ваз шиир багъишнай. Гъа шиирда авай гафар ваз урусдалди кхъин хъаначир. Гъабурни, гила рикIяй са къатда авахъзавай чѢаларни ваз лугъуз кIанзавай заз.

Н и н а. А шиирда вуч аватIа, заз чизва.

М и р з е - А л и. ГьикI? Ваз чи чѢал чидач эхир...

Н и н а. Заз зи дахдин таржумачи Жамирзеди а шиир цѢарба-цѢар урус чѢалаз элкъуьрна.

М и р з е - А л и. Жамирзе эрмени я. Адаз чи чѢал са акъван хъсандиз чизвайди туш, шииривайни ам яргъа я. Адавай вав зи рикI агакъариз бажагъат хъана.

Н и н а. Зун гъавурда акъунва. Сагърай куьн. Куьне закай махарик квай гуьзел авунва... Жамирзедилай зи дах гзаф рази я. Гъелбетда, ам шаир туш, ятIани адаз вичин кар хъсандиз чизва. Ада заз Къурушрин папаривай ван хъайи са шумуд манини сифте лезги чѢалал кхъена, ахпа абур урус чѢалаз вичивай жедайвал элкъуьрна. Заз абурукай сад гзаф хуш хъана. (Гъилевай ктабдин юкъвай чар акъудда, Мирзе-Алидал яргъи ийида.) Ма, кIела. А мани гьикI лугъузватIа ван хъанайтIа кIандай...

М и р з е - А л и (*чар къачуна, келда*). Чидай мани я. Исятда за вун патал а мани лугъуз тада, ам чи рушаризни чидайди я (*Чар Нинадив вахгуда*.)

Н и н а (*мягьтелни гьейран яз*). Гьик!?!)

М и р з е - А л и. Исятда, ханум! Аг!а рушар аквазвани, багда хъчар ат!узвай? За гьабуров лугъуз тада. (*Рушариз эверда*.) Я рушар, инал ша кван! Инал ша! Фад!

Р у ш а р, регъувилериз-регъувилериз, къведа. Чинар бишмейрив к!евиз-к!евиз, «Хийрар хъуй, Мирзе-Али халу» лугъуда.

М и р з е - А л и. Абат хийрар, рушар! Регъувилермир... Квел гьалтнавай са кар ава... И чи комендантдин рушаз са мани лагъайт!а, квез суваб жеда.

Р у ш а р (*са сивай, сада садаз килигиз*). Вуч мани?

М и р з е - А л и. Килисадай сейрдиз экъеч!завай хашпара гададикай. Чидани квез?

1 - р у ш. Вини хуърера лугъудай мани я...

2 - р у ш (*3 ва 4-рушаз*). Квез хъсандиз чизвайди я. Куьне кьил кутур, ахпа чунни экеч!да.

Р у ш а р (*мани лугъуда*).

**Килисадай сейрдиз къведа,
Хур ахъайна, эрмени, вун.
Ви Исадин хатурдай заз
Дуст хъанайт!а дек!ени вун!**

**Зи къужах ваз ахъайдай за,
Ви гарданда аруш жедай,
Чи уьмуьрдин гам мягькемдай
Закай т!арам каруш жедай.**

**Гъайиф, ви дин чаради я,
Вун чи диндал алаз к!андай.
Мусурманвал къабул ая,
Вун яр хъана галаз к!андай.**

Рушар, мани лагъана, хъуьруьнариз-хъуьруьнариз, катна хъфида.

3- р у ш (*хъфиз-хъфиз, Мирзе-Алидиз*). Мирзе-Али халу, матишкади ви кьил элкъуьриз тахъуй гъа!

4 - р у ш. Чна ваз са лезги паб жагъур хъйида...

М и р з е - А л и (*къил галтадда. Нинадиз*). Куьгъне мани я им... Мусурман руш хашпара гададал ашукъ хъанва... Муьгъуьббат вирина ава...

Н и н а. Куьн пара къван сагърай и манидай! Рушарни сагърай... Аферин абуруз! Абури зи патай «сагърай» къванни къачун тавуна хъфена... Мани иерди я... Зи фикир и манида авай маса делилри желбзава... Жамирзеди лугъузвай, бес и чкаяр, михъиз Дагъустан эрмениринди тир. Инра хашпара дин авалдай. Куьне и кардиз вуч баян гуда, эфенди?

М и р з е - А л и. Эгъ, Жамирзе! Жамирзе! Адахъ галаз зун ахпа рахада... Гьал-къиса масад я. Гьелбетда, Дагъустанда, Лезгистанда арабар къведалди

чка-чкайрал хашпара дин къабулнавай хуърер авай. Къурушрин патав гвай Игъиррин хуърни гъахътин са чка тир. «Игъир» – им куь чІалал «монах», чи чІалал «девриш», амай дуьньядикай къил къакъудна, къилди, хашпара диндин са къватІалда уьмуър гъалзавай кас я лагъай чІал я. Чи патара хашпара дин гвайбуруз «эрмени» лугъун хас я, вучиз лагъайтІа къадим вахтара чи халкъдин гзаф паяр эрменийрив гвай хътин хашпара диндал алаз хъана. Миллетдалди, ивидалди абур лезгияр тир. Месела, Миграгърин са паюнизни эрменияр лугъуда. Гъанани гагъ-гагъ чиликай цурун хашар алай инсанрин кІарабар хкатда. Ахцегъ вацІун къер къуна Хинерин хуъруьз фидай рекъе «Эрмени шехъай пел» лугъудай чка ава. Анилай булах авахъзава. Хинерилай винихъ Борч лугъудай хуърни ава. Гъанагни хашпарайрин хуър яз машгъур я. Абуруз гилани эрменияр лугъузва. Амма абур миллетдалди эрменияр туш... Амалдар Жамирзеди тарих вичин халкъдин хийирдихъ элкъуързава... Заз чизва, ваз ви иман ширин я, вун адал кІевиз акъвазнава. Ви ишарадин гъавурда зун акъунва... ЯтІани зун инал Жамирзедикай рахаз атайди тушир ман, ханум...

Н и н а (*хуььреда*). Гъил къахчу залай, эфенди. Тарихра къекъуьнал зи рикІ алайди я, гъавилай ихтилатдилай къерехдиз алатун хъана... Куьне Жамирзедивай куь рикІ зав агакъариз жедач лагъанай... ЯтІа куьне агакъара, эфенди.

М и р з е - А л и. Гила ихтилат гъинлай давам хъийидатІа жувазни чизмач...

Н и н а. Куьне, Къурушдилай хкверла, зи япал кушкушай къуд цІар куькай тир? Жечни абур кІел хъувуртІа?

М и р з е - А л и (*руьгъ акатнаваз*). Вучиз жедач къван. Яб це, ханум. (*КІелда*).

**Вун пери я, чІалал текъвер пери я,
ЦІийи вацран хъичирзава экв вуна.
Ваъ, гъуьруь я, вун женнетдин гъуьруь я,
КІевнава заз женнетдиз фир рехъ вуна.**

Н и н а. Шиир цІалцІамди я. Зун анжах «пери» ва «гъуьруь» гафарин гъавурда акъуна. Амайбурун ваъ.

М и р з е - А л и. За вун зи гъавурда такъазвай пери я лугъузва, вун женнетдин гъуьруь я лугъузва, гъа са вахтунда вуна зун женнетдиз финикайни магърум ийизвайди къалурзава.

Н и н а. Зун куь гъавурда акъунва, эфенди... Вунни зи гъавурда акъазвайди за гъиссзава... Пара къван сагърай вун... Амма захъ суал ава: за квез женнетдиз фидай рехъ гъикІ агалзава? Захъ ахътин макъсад гъич авач эхир...

М и р з е - А л и. Вуна ваз кІан хъана агалзавайди туш, ханум. Гафаралди лугъуз тежедай ви иервили, ви къаматди, буй-бухахди, ви вилери зун, диндин къаравул, шариатдин къази, ислам динда аваз Аллагъдиз ибадат ийизвай кас михъиз къекъерай акъуднава. Зи къарай квахънава, сабур квахънава. Арабрин «Сабур жамилун!» – «Сабур иер затІ я!» ибара зи рикІ алайбурукай сад я, амма зун адаз акси экъечІзава. За ваз шиирар бахш авурдакай зи куьгъне дустариз хабар хъанва, абуру заз чеб залай нарази хъайивилин чарар ракъурнава, садбуру туьгъметар, садбуру тунбуьгъар ийизва, садбуру заз жегънем хиве къазва. ГъакІ ятІани, заз диндал кІевивал авуналди къачудай женнетдикай гъяз амач. Заз вун алай чка гъа женнет хъиз аквазва.

Н и н а. Куь гафари зун гъейранарни ийизва, яруни... Ваз зун гъаз катиз кІанзаваз тахъуй?

М и р з е - А л и. Гъахътин фикирни зи какахънавай къилиз татана авач.
Н и н а. Куъне заз Къурушдал зи чЕхи бубадилай къисас къахчуда лагъайди тир, зи рикЕл алама. Амма чи патара гваз катуниз чЕхи къимет гузвач. Чи патара ашукъ касди кІанидан гъурметдай чЕхи крар авун, гъунарар къалурун адет я.

М и р з е - А л и. Ахътин адетар чи патарани ава. Гъунарар кваз такъур береда ашукъ бендеди вуч авурай, ханум?

Н и н а (*хъуърез-хъуърез*). Шиирар кхъирай...

М и р з е - А л и. За кхъизва... Заз вакай шииррин сагъ са ктаб кхъидай мурад ава. За ваз цІийи шиирар гъанва. За абур урусдалдини элкъуърнава вавай кЕлиз жеривал. (*Жибиндай акъудна шиирар вугуда.*)

Н и н а. КЕла кван.

М и р з е - А л и. Урусдалди?

Н и н а. Ваъ. Жува кхъей чІалалди. Заз халисан шиирдин везиндихъ, се-серин, кетигрин кадгъайвилехъ яб акализ кІанзава. Сифтени-сифте Къуруш-дилай хкведайла куъне зав вугай шиир кЕлун тІалабда.

М и р з е - А л и. Башуъсте. (*Фасагъатдаказ кЕлда.*)

**Гъейран ийиз вири алем, экуън ярар къеледай,
ЭкъечІна ам, лацу чинал хъуърез пІузар, къеледай,
Вилер цІару, вич къизилгуъл, гузвай парпар, къеледай,
Чилелай физ шабалат ранг алай чІарар, къеледай.
ЭкъечІда зун, са Межнун хъиз, Лейли аквар, къеледай.**

**А мубарак минарадай экъечІда ам рагъ хътин,
Экуън гарал наз гузавай, гъар пад дуъзмиш багъ хътин,
Чин къалурна цІувад йикъан тамам вацран чагъ хътин,
Гъар жуъредин цуъкверивди дуъзмишнавай дагъ хътин,
ЭкъечІда ам, вири дуънья ийиз серсер, къеледай.**

**Лацу чинал хъуърез-хъуърез къелечІ пІузар – жегъреда,
На лугъуди лалидин нур гъатна вири къеледа,
Дуъньядавай гуъзелрин шагъ-ханум хъиз ам къекъведа,
Иллагъиди халкъ авунвай тек са гъадахъ элкъведа
Вири алем, умуд аваз: къведа сувар къеледай.**

**Бахш авуна, я Иллагъи, гуъзел ярдиз на камал,
Квахъна гъарнихъ зи сабурни, зи акъулни, зи хиял,
Эгер ам заз жез тахъайтІа, заз дуъньядин кІандач мал,
ГайитІани женнетдин юкъ, заз герек туш хъун анал,
Тур вуна зун и авай гъал, къвез серин гар, къеледай.**

**Ашкъид шайда хъана, Ребби, квахънава хъи къе зи къил,
Гъам-хажалат хъанва зи пай – куъхъ агакърай мад зи гъил?
Къисметна яр, ая тІун шад Ахцегъ Назиман гевил,
Сел хъиз чинай физва накъвар, зайиф хъанва зи къве вил,
Заз акваз хъуй гъар юкъуз зи рикІ алай яр къеледай.**

(КЕлна куътягъна, Нинади лугъудай гафарал вил алаз акъвазда.)

Н и н а. Сагърай куьн. Куьне иердиз кIелда. ЧIехи шаир я куьн.

М и р з е - А л и. А кардал зи шак ала, ханум.

Н и н а. Квев дамах тахьуни куь чIалар генани гуьрчегарзава... Авайвал лагъайтIа, са суал авай захь. Шиирдин эхирда куьне квез «Ахцегъ Назим» лугъузва. Им квел алай маса тIвар яни, вуч я?

М и р з е - А л и. Чи патара эдебиятдал алахъзавай гъар са касдихь вичин лакIаб, тахаллус ава, за адаз «тахай тIвар» лугъуда. За жуваз «Ахцегъ Назим» хкягънава. «Назим» – гафар къайдада твазвай кас лагъай чIал я. «Ахцегъ» гафунини зун гъинай ятIа къалурзава.

Н и н а. Зун гъейранарзава ихътин чирвилери... ЦIийи шииррикайни кIелайтIа жедачни?

М и р з е - А л и. Вучиз жедач къван? Башуьсте, зи ханум! *(КIелда.)*

**Яр, ви чинин ранг акурдаз экуьн чIаван ярар затI туш,
Магъи хътин гардан авай чилин иер рушар затI туш.**

**Чиндин, Римдин пачагъар ви гуьзелвилин есир хъанва,
Лугъузва ваз: гъич ви патав Цезарарни Кирар затI туш.**

**Седэфдин ви сарарикай хкатзавай хуш гафарин
Вилик, зи яр, я якъутрин, я мержанрин вацIар затI туш.**

**Гъихътин назик либасдивди чIегирнава гуьзел беден,
Вуна гудай наздин вилик малайикрин гъунар затI туш.**

**Ашукъ я вал Ахцегъ Назим, гагъ Керем жез, гагъни Межнун,
Вав гекъигиз я Эслидин, я Лейлидин тавар затI туш.**

(Са тIимил ара гана.)

Ваз Эслини Керем, Лейлини Межнун вужар ятIа чидани?

Н и н а. Чида, чида. Заз Тифлисада абурукай риваятар ван хъана. Абурун муьгъуьббат бахт галачирди хъана...

М и р з е - А л и. Гъайиф хьи, гъакI я... Амма шиирда зи фикир масад я: зун гагъ, Керем хъиз, цIай акатна кузва, гагъ, Межнун хъиз, къил квахъна, чуьллера дили-дивана яз гъатзава лугъузва. Вун, лагъайтIа, Эслидилайни, Лейлидилайни вине я, вун масад я лугъузва за...

Н и н а *(къил агъузна, вуч лугъудатIа течизвай хъиз)*. Пара къван сагърай... Зун риваятрай туш...

М и р з е - А л и. Вун вуж ятIа са зи рикIиз чида. Гъикъван иер гафар жагъурайтIани, рикIин сидкъи ахъайна лугъуз хъун мумкин туш. Гафарин кесерни къуват бес жедач... Мад яб це, ханум! *(КIелда.)*

**Къизилгуьлрин шагъ, ша экъечI, ви цуькверин вахт я им,
Гуьлуьстанда сейрдай вахт я, чиг гъиссерин вахт я им,
Михекринни беневшайрин хуш ниэрин вахт я им,
Ашукъ хъанвай гъам билбилрин, гъам лиферин вахт я им,
Виридалай иер, гуьрчег, пак шейэрин вахт я им,
Гъар жуьредин кIунчIар къадай мерд гъилерин вахт я им,**

Регъим кІани ашукъбурун дар йиферин вахт я им,
Вуна къе зал хкана чан – ви вилерин вахт я им,
Зи рикІ патал кемен хъанвай ви зилферин вахт я им,
Шад къушарин нагъмайринни хуш сесерин вахт я им...

Эй малаик, зун ви рекъе дили хъанвай билбил я,
Марвар жагъай, амма къисмет вич тахъанвай билбил я,
Хажалатдик цІугъ ийир къван михъиз канвай билбил я,
Тай авачир ви киферин атир хъанвай билбил я,
Дерт чІехи яз, ви винизвал рикІел гъанвай билбил я,
Жуван пашман манийрикай рикІ таханвай билбил я,
Жуван михъи ашкъи вири са ваз ганвай билбил я,
Таярилай вине авай, сес кадгъанвай билбил я...
Ви ашкъидиз чІал атІузвай ва атІанвай билбил я...
Муъгъуббатдин нефес авай хуш бейтерин вахт я им.

Квахънавай зи къастни акъул – ийир-тийир хъанва зун,
Ви къаматди чІурна зи тІул – ийир-тийир хъанва зун,
На кваз къазвач факъир юхсул – ийир-тийир хъанва зун,
Гатфар хъиз тир заз къенин зул – ийир-тийир хъанва зун, –
Куъз ийизма мад ам зарул? – ийир-тийир хъанва зун.
Квел ви вилик я зун батІул? – ийир-тийир хъанва зун,
Вуна тунва зи чанда фул – ийир тийир хъанва зун,
Зал вегъенва гъамари чІул – ийир-тийир хъанва зун.
Акъатзава вахъди къве ул – ийир-тийир хъанва зун,
Чпи чпиз къве рикІи гур шад экверин вахт я им.

Ви тай жагъич Халикъди халкъ авурбурун арадай,
Къалура чин, алемдин нур, чилин женнет авадан.
Ви къве ал пІуз, седеф сарар вилив такъуй чарада,
Хатадай ви чин акурди, ваз икрамиз, рахада.
Ваз икрамиз, рагъни, варзни гъетер цава зурзада.
И гуъзелвал чуънуъх авун гунагъ я, ваз аквада.
Зи ашкъидин гъасрет я вун и дуъньядин гъавада,
Малайикдин хътин вилер карагиз, зун цІрада.
Чилин вири къизилгуълер вун акваз кІанз къурада,
Эй ашкъидин базардин бар, шадвилерин вахт я им.

А ви гуъзелвилин вилик – вацран ишигъ туъхуъда.
Ви ашкъидик эфлакъарин¹ низам-къайда чкІида,
Ирид цавун юкъвай заз вун лап къакъан цав яз чида,
Ви буй-бухах гекъиг жедай затІ бажагъат жагъида,
Туък хъиз, къезил ви гуърчегвал акурдан рикІ ифида,
Вав къадай са гаф тачагъиз, рахайдан мез галкІида,
Гъич са ширин шейни авач, вун хъиз, вун къван верцІидай,
Зун лайихлу ятІа чидач – ви шуърбет хупІ ийидай...

¹ Эфлакъар – планетаяр.

Гуьлуьстандин вири цуьквер, вун акурла, алгьида,
Чна кьведа санал чӀугвар гур кеферин вахт я им.

И Лейлидиз ялвар ийиз, закай Межнун хьанва хьи,
Генг кьумлухра квахьна акьул, кефсузни зун хьанва хьи,
Завай жуван йисарин сан чуьнуьхна кьун хьанва хьи,
Эй ханум, зи карни кеспи вахь дерт чӀугун хьанва хьи,
Ви вилерин суьгьурдик зун михьиз юргьун хьанва хьи,
Кутьягь тежер шелдик, хвалдик зи рикӀ пузгьун хьанва хьи,
Ви ужагьра захь пай атӀай есирдин дун хьанва хьи,
Зун гьамарин хазинада яргьалди тун хьанва хьи,
Зун кьатӀунриз табийзамач – зун ем ви цӀун хьанва хьи,
Заз кӀанда вун – пай кьачудай зи дердерин вахт я им.

Зун икӀ сархуш ийизвайдан вуч я мурад? – Чидач заз.
Зи кӀвачерал гьалдна зунжур – куьз я инад, чидач заз,
Гьиндистандин хал заз кьисмет жедатӀа, мад чидач заз,
РикӀева цӀай, бес чандай фул мус хьуй акьат? – чидач заз...
Куьз авунва умуддин экв на заз кьегьят, чидач за,
ГьикӀ агудин, гьикӀ кӀватӀ хьийин хиялрин гад? Чидач заз.
Вун рекьелай алудзавай авани сад, чидач заз.
Вуж я завай кьакьудайди ви муьгьуьббат, чидач заз,
Эй михек, заз зи тахсирдин лагь гьакьикьат – чидач заз,
Вуч ятӀа вун: дава ятӀа, я мусибат, чидач заз,
Эхир нефес хьанва кье зи, бед бендерин вахт я им.

Вахь галаз зун икьрар хьанай, гафни чӀал сад авунай,
Ви цӀал алай чепелукь яз, за жув шаддиз цӀа тунай.
Зи лувар цӀу кудагь лугьуз умудни за кутунай,
Масадаз зи сир лугьумир за и дердер чӀугунай.
Квахьна зи кьаст, зи ягь, абур, гар хьиз, фейи дугунай...
Я Ребби, зун са вуна хуьх, ядайла ви сафунай,
Регьим ая за и чӀалар кхьинайни лугьунай,
И женнетдин гьуьруь-пери рикӀяй акьуд тахьунай,
Адан вилик зун девришдин гьалдиз-дундиз атунай,
Кьарай квахьай, ахвар атӀай дар мичӀерин вахт я им.

(Шиир кӀелун акьвазарда.)

Им яргьи эсер я. За ваз маса гьилера кӀел хьийида.
Н и н а. Вучиз? Кьиле кьван кӀела.
М и р з е - А л и. Жедач. Ибур са вун патал кхьенвай цӀарар я, абур масадаз
ван хьун герек туш. Ангье ви дахни Алисултан кьезва инихь.
Н и н а. Гьил кьахчу, эфенди, зи тахсирдила. За куь шиир Жамирзедив
урусдал элкьуьриз вугун герек авайди тушир.

М и р з е - А л и. Жуван рикIиз тади гумир. Ам зи тахсир я. Урус таржумани жува авуна вугана кIанзавайди тир...

Н и н а. Вуна авунвай цIарба-цIар таржумаяр за кIвале архаиндиз кIелда. Гъавурда такъадай чкаяр хъайитIа, за квевай хабар хкъада...

М и р з е - А л и. За вилив хуьда.

П о л к о в н и к Р о т н и А л и с у л т а н к в е д а .

П о л к о в н и к Р о т. Хийирар, чан руш! (*Гагъ са хъуькъвез, гагъ муькуьдаз нуд темен туда.*) Гъил къачу залай, геж хъана зун. Вун текдаказ гадарна... Куьтягъ тежедай кIвалахри энгеларна зун... (*Мирзе-Алидиз.*) Салам алейкум, гъуьрметлу къази.

Н и н а (*шад яз*). Хийирар, дах!

М и р з е - А л и. Ва-алейкум салам, жанаби полковник!

А л и с у л т а н. Хийирар хъурай!

Н и н а. Хийирар!

М и р з е - А л и. Абат хийирар, Алисултан.

Н и н а. Зун тек хъанач, дах чан. Захъ чи са эфсердин паб Мария галай. Ахпа (Мирзе-Али къалурда.) и аламатдин эфендиди вичин иер шиирралди зи ялгъузвал гуьзеларна. Заз сугъул жедай вахт хъанач.

П о л к о в н и к Р о т. Сагърай вун, Мирзе-Али. Ви регъим чIехи я.

А л и с у л т а н (*къаб алаз*). Эхиримжи йикъара Мирзе-Али халудин ши-иррикай хуьре гзафбур рахазва... (*Мирзе-Алидиз.*) Вуч хъана, чан халу? Вун заз вилерал кIвенкIвер алаз килигзава хъи?

М и р з е - А л и. Ваз гъакI аквазва, хва. Ваз зун вуч лагъана килиграй къван? Низ килигдатIа, заз чизва...

П о л к о в н и к Р о т (абурун паркутрин гъавурда авачиз). И багъ Мирзе-Алидин рикI алай чка я, ам иниз вичин шаирвилини илгъамдик лувар кутаз къвезвайди я. (*Сятдиз килигиз, Мирзе-Алидиз.*) Хабарар хъсанбур къвезвач, къази. Дерета эцигнавай милицайри чпив артухан яракъар гице лугъуз гъаркъ ийизва. Шамила и патариз атун патал гъазурвилер ийизва лугъузва. Чи штабдиз абурув яракъар вугун дуьз яз аквазва. Зунни гъа фикирдал ала. И карди, белки, муьруьдрин ифей къилер къайи хъийин... Куь фикир гъихътинди я?

М и р з е - А л и. Милицайри гъа кар гъаркъ авуни зак къалабулух кутазва. Абурухъ са гъихъгин ятIани маса ният хъун мумкин я.

П о л к о в н и к Р о т. Вуч ният, къази?

А л и с у л т а н (*Мирзе-Алиди жаваб гудалди, тадиз*) Са чIуру ниятни чкадин милицайрихъ авайди туш. Абурув гзаф яракъ хъуни муьруьдрин камар къулухъ яда.

М и р з е - А л и. Милицаяр и чкадин инсанар я, жегъилар я. Абур вири къуват гъи пата аватIа гъа патаз килигзавайбур я. Гагъ и патахъ, гагъ а патахъ ян гузвайбур я. Абурукай гзафбур Шамилални адан муьруьдрал гъейранвал ийизвайбурни я, жанаби полковник. Аллагъди яргъазрай, гъа яракъар гъиликдайд вяде алуькьайтIа, а милицайри чпи чеб гъикI тухудатIа килигна, гъа чIавуз абурал артухан яракъар ихтибарайтIа хъсан я.

П о л к о в н и к Р о т. Чна са фикирар хъийида. Лезги цIарцIел чи къушунар бес къадарда алазва. Шамил ахмакъ туш, ада абурукай вил къягъун лазим я.

Н и н а. Дяве жедани, дах?

П о л к о в н и к Р о т. Ваъ, ваъ, вири хъсан жеда, чан руш. Дяве жез хъанайтІа, за ваз иниз эвердачир хьи...

А л и с у л т а н (*Нинадиз*). Инрихъ вуж дяве кІанз атайтІани, чна чкадал ащукъарда. Ваз киче жемир, Нина-ханум!

Н и н а (*Алисултаназ*). Заз кичезва ни лагъана? Заз киче туш. Киче тиртІа, зун и патарив агатдачир. Амма заз са кар алапат я: чи жегъил эфсерри чпиз дяве авачиз сугъул я лугъузва, абур женгерихъ къаних я.

М и р з е - А л и. Дяведихъ, ягъунрихъ къаних хъун яракъдивай я. Яракъ гвай гъар садаз вич амайбурулай артуханди яз, кьегъал яз аквазва... Яракъ гвачиз жув вуж ятІа фикирна кІанда. Яракъдалди гзаф месэлаяр гъялиз регъят я. Амма а чІавуз гзаф къурбандар, барбатІвилер жезва, ивиар экъичзава, инсанрин къисметар хазва, уьмуьр гуьнгуьнай акъатзава... Вири месэлаяр яракъ гвачиз гъялдай акъул кІанда, сабур, намус кІанда. Гъар са уьлкведихъ, гъар са халкъдихъ, гъар са гъакимдихъ, гъар са инсандихъ...

Н и н а (*гъейранвилелди*). Куьн гъахъ я, гъурметлу эфенди. Квез гъавайда «къилерин таж» лугъузвайди туш.

П о л к о в н и к Р о т. Зунни ви гъавурда акъазва, Мирзе-Али. Амма...

А л и с у л т а н. Яракъ инсандин абур я. Яракъ тахъайла, вавай ви хатур хазвайдаз, ви намусдик хкуьрзавайдаз жаваб гуз жедач... Яракъ гвачиз хъайитІа, нихъ чІехи гъутарни тІарам жукІумар аватІа, гъам вине жеда. (*Такабурдиз Мирзе-Алидиз килигда*).

М и р з е - А л и. Акъулни, намусни, сабур авайдаз гъутарни жукІумар герек туш. Вун зи гъавурда акъунвач, чан хтул. Заз лугъуз кІанзавайди сад я: инсанри чеб вири месэлаяр гъутарни яракъар галачиз гъялиз вердишарна кІанда. Яракъни гуж авай чкада гъахъ жедач.

Алисултаназ са вуч ятІани лугъуз кІан жеда. Нинади къасухдай адан гаф атІуда.

Н и н а. Килиг! Килиг! Жуну Къасум къвезва. Дехънен ам чи патавай алатна фейиди я.

М и р з е - А л и. Са гунагъни квачир кас я. Сада вичиз са кар ийиз куьмек ая лагъайла, куьмекни гуда...

А л и с у л т а н. Абдал я ам. Касни авачир... Ялгъуз дидедихъ галаз уьмуьр тухузва. Вичиз са гъихътин ятІани ванер къвезва, вичихъ галаз са вуж ятІани рахазва лугъуда...

Н и н а. Ам ина-ана вучиз къекъвезвайди я?

М и р з е - А л и. Ам вичин Бикеханумахъ къекъвезвайди я...

Н и н а. Бикеханум? Ам вуж я?

А л и с у л т а н. Ам са руш я.

Н и н а. О! Иер тІвар я. АкІ ятІа, Къасумахъ вичин муьгъуьббатдин тарих ава ман? (*Мирзе-Алидихъ элкъвена*.) Жедачни ахъайтІа?

М и р з е - А л и. Акъулдикай пай атІанвай кас яз, садра тухуда ам хуьруьн

гадайри чпихъ галаз Шалбуздагъдиз зияратдиз. Ана авай Пирерал. ГьакI зарафат яз. Чпиз машгьулат патал. Дагъдин ценерив гьалтда ибурал маса хуърйй атанвай инсанрин кIеретI. Абурукай са руша, гьа и Бикеханум лугьудайда, зарафат яз тIалабда Кьасумавай вичив гвай пар Пирерал кьван кIулаваз тухун. «ТухвайтIа, зун са ваз кьведа, мад садазни!» лугьуда. Ялда язухди идав гвайди. Агакьайла, лугьуда Кьасума: «Бес чна мехьерар мус ийида?» Бикеханумди лугьуда: «Ваз зи пар ялна лугьуз, вири гьакI регьятдиз жедайди хьиз хьанайни? Зун тухун патал вуна маса кьегьалвилерни кьалурна кIанда». «Лагъ, за ийида!» – лугьуда Кьасума. Бикеханумани адаз дагъда авай виридалайни зурба, кьакьан, вири патарихъай цIалцIам, чуьхвер хьтин са кьая кьалурда; «АтIа кьванцел акьахайтIа, зун рази жеда». Акьван гагъда анал акьахиз жуьрэт авур садни авачир. Бикеханума Кьасумавай анал акьахиз жедач лагъана фикирнавай. Амма Кьасум акьахна. КукIушдин кукIни-кукIвал! Эхвичайла, адаз Бикеханум кьажгъанач. Гьинва Бикеханум? ВутI хьана Бикеханум? Садазни чир хьанач... Гьадлай кьулухъ Кьасум рушахъ кьекъвезва. Гьа чIавалай инихъ ада вичиз са гьихьтин ятIани ванер кьвезва, вичив са вуж ятIани рахазва лугьузва...

Н и н а. Пара иер кьиса я! Кьасум халис кьегьал я!

А л и с у л т а н. А кьванцел зунни акьахайди я!

М и р з е - А л и. Гила анал гзаф жегьилар акьахзава.

А л и с у л т а н. Вавай анал акьахиз жедани, Мирзе-Али халу?

М и р з е - А л и. Чехивиликайни рехивиликай дагъвидиз рахшандар авун кутугнавач, хтул.

Н и н а (*Алисултаназ.*) Вун гьи рушан хатурдай анал акьахайди я, Алисултан?

А л и с у л т а н. Зун гьакI акьахайди я. Жувавай жедани-жедачни чирун патал...

П о л к о в н и к Р о т. (*Алисултаназ.*) Мирзе-Алиди илимдани шииратда кьачунвай кукIушар а вуна лугьузвайдалай са кIусни агъада авайди туш, прапорщик.

М и р з е - А л и. Сагърай вун, жанаби полковник. Вун чIехи камални регьим авай кас я.

Ж у н у К ь а с у м атана агакьда.

Ж у н у К ь а с у м (*Нинадилай чарх ягъиз, адалай вилер алуд тийиз, Мирзе-Алидиз.*) Мирзе-Али даш, жагъизвач ман заз Бикеханум. Ваз акуначни, гьалтначни?

М и р з е - А л и. Яда, за ваз са шумудра лагъайди я: вилеризни такур ам заз гьикI чир хьурай?

Ж у н у К ь а с у м. Ам и матишка кьван иерди я. Амма адан вилер чIулавбур, яргъи киф галай, кьечIем авай, кьилелни лацу генже алайди я. (*полковник Ротаз килигда.*) Имни хуьрера кьекъвезвайди я, файтунда аваз... Идазни акуначни? Хабар яхъ ман...

М и р з е - А л и. Чизвач адаз.
 Ж у н у К ъ а с у м. Ваз хъсан я, Мирзе-Али даш. Ваз и матишка кІанза-
 вайди заз чизва. Ваз ам жагъанва...
 М и р з е - А л и. Акъваз, я Къасум. Хъанач хъи.
 Ж у н у К ъ а с у м (*полковник Рот къалурда*). Хабар яхъ идавай.
 М и р з е - А л и. Хабар къунвайди я. Чизвач адаз, Къасум.
 П о л к о в н и к Р о т. Ваъ, зал гьалтнач Бикеханум тІвар алай руш. Гьал-
 тайтІа, за ваз хабар гуда, гьурметлу Къасум.
 Ж у н у К ъ а с у м гъавурда акъазвач.
 А л и с у л т а н. ГьалтайтІа, вичи ваз хабарда лугъузва ада. Заз акуртІа, за
 ам ви патав хкида... Ахлад кІвализ. Хъвач. (*Жуну Къасуман далуда гьилер
 туна рум гуз алахъда.*)
 Ж у н у К ъ а с у м (*Алисултанан гьилер вичелай алудна*). За вавай хабар
 къуначир... (*Садлагъана хъел акатнаваз.*) Герек авач, вун адахъ къекъемир.
 Вун жегьил я! Ваз ам акуртІа, вун адал ашукъ жеда! Вун ам гваз катда! Герек
 авач! Вун адахъ къекъемир! (*Къил къуна, инихъ-анихъ галтадда.*)
 Н и н а. Язух! Бахтикъара!
 Ж у н у К ъ а с у м. Киса! Киса! Заз ванер къвезва! Захъ галаз рахазва!..
 (*Вири къах хъана акъвазда.*) Ахцегъ вацІани Къулан вацІа яд яру жеда лугъу-
 зва! Пехъер алтІуш жеда лугъузва! Чилни цав акахъда лугъузва! Гумни цІай
 гьатда лугъуда! Ката вири инай, лугъузва! (*Вири, рум гуз-гуз, са къерехдиз
 акъудда, вичи маса патяхъ зверда.*) Бикеханум, вунни ката! Гъинава вун?
 Гъинал алатІани, ката! (*Чукурна хъфида.*)

Перде агал жеда.

Сатира ва юмор

ГЪАРУННИ ХЪУРУН

Югъур хъурай

Хъурун квалле авай. Югъ гъикI акъуддатIа чин тийиз, гагъ и дакIардал, гагъ а дакIардал физ, машинрин гъерекатдив ацIанвай куьчедай акур сад-къве инсан, гъвечIи аялди хъиз, гъисабиз авай адан телефонди зене яна.

-Вуж ятIа?- шад хъана Хъуруназ.

Катна фена трубка къачуна:

-Алло! Им вуж я?

-Им зун я!- саки адан сесиналди рахана а кыляй Гъарун.

-А-а, Гъарун, вун яни?

-Квел машгъул я, дуст?

-Са куьнални. И дакIардилай а дакIардал физ, камар гъисабзава.

-Ша ман зи кылив.

-Къведа ман. Вучиз лагъайтIа жедачни?

-Ацукъда, са виш граммрин дад аквада.

-АлукъайтIа, пис ахвар туш,- гуьгъуьл мадни шад хъана Хъурунан.

Гъаруна кваллин рак хъуьрез-хъуьрез ахъайна.

-Ша, дуст, ша,- рахана ам.- Сифте чна къведа са гъвечIи кIвалах ийида, ахпа чун ацукъда хъсандиз.

-Сифте хъсандиз ацукъна, ахпа а гъвечIи кIвалах авуртIа жедачни?- Гъарунан тIул чиз, чина авай шадвал туьхвена Хъурунан.

Гъаруна чуькъни хъувунач, ам кыл чIугуна кухнядиз фена. Адан гуьгъуьна аваз – Хъурунни.

-И зегъримар завай сакIани туькIуьр хъжезвач,- къаб-тIур чуьхуьзвай шкафдин ракIарар ахъайна Гъаруна.- Ина авай гъал акурла, пабни экъечIна кIвалляй катнавайди я.

-Сантехникар авай чIал чидачни ваз? Эвера, хъийиз тур.

-Яда, ана пул гана хъийидай вуч авайди я? Къала, жув килиг акван.

Чиркин ятар авахъна, къацIанвай ва пара пис низдив ацIанвай шкафдин къене кыл туна, дакIваз элекъзавай Хъуруна мез рахурнач. Галатнавай чкаяр галкIур хъувуна, акъатнавайбур чкайра хутуна, ада тади кваз гъилер чуьхуьз эгечIна. И кар бегенмиш хъайи Гъаруна, холодильникдай са къатIа ички амай бутылкани чугъундур кваз гъазурнавай келемдин кIусар авай бади акъудна столдал эцигна, уьзуьагъвал авуна:

-Ягъа, дуст, жуваз са виш грамм. Завай жезвач, пабни галаз фидай са рехъ ава.

-Югъур хъурай!- адал вилни хкаж тавуна лагъана Хъуруна ва дустунин кIвалляй рикI залан яз экъечIна хъфена.

Четин суал

Са сеферда Гъарунни Хъурун, рагъданар алукъайла чпин адет тирвал, гъаятдиз экъечIнавай.

Инихъай анихъ, анихъай анихъ цIарар гуз, телевизордай ван хъайи хабаррикай физвай рахунар Хъуруна вичин суалдалди къатIна:

-Ваз, ви папа завай вуч хабар къазвайтIа, чидани?

-Зи папа?

-Эхъ, ви папа.

-Вуч хабар къазвай?

-Лугъузвай хьи: - Я чан Хъурун, зи итим куь кваляй луьх пиян яз хкведа. Гъамиша! Амма вун чи кваляй акI хъфидач эхир. Гъич Садрани!
 -Вуна вуч жаваб гана?
 -Гайиди гана, ам ваз талукъ туш. Заз адан суалдиз вунани жаваб гана кланзава.
 -Гугъулдачни ваз пичIи рахунар ийиз.
 -Рахунар пичIибур ятIани, суал лап кутугайди я.
 -Кутуг тавур крар зи папа ийидайди туш.
 -Куьрелди, вахъ а суалдиз жаваб авач – гъакI яни?
 -Яда, вуч лугъуз гъавалат хъанва вун зал? Ви папа ваз, вуна адаз тIимил суалар гузвайди яни?
 -Чна абуроз жавабарни гузвайди я. Ви папан суалдизни адаз хъсан жаваб жагъана.
 -Ажеб хъана, я дуст кас. Вуч лагъана ви папа?
 -Ада лагъана хьи, вун зи кваляй гъар сеферда лух пияндиз хъфин завай я, зун ви кваляй дуьз кIвачерал алаз хъфин – вавай.
 -Ахпа вуч хъана?
 -Вуч жеда къван? Вуна, Хъурун,- лагъана ада заз,- ви кIвале Гъарунан вилик ички бутылка бутылкадин геле аваз, гъиз эцигзава, ваъ авачиз вунани хъвазва, адани. Адан кIвале, чан итим, са бутылка я гъизва, я гъизвач. Гъайидини я вичи валай гзаф хъвазва, я, вичивай къе хъваз жезвач лагъана, вавни хъваз тазвач.
 -Вуна зи папазни гъахътин жаваб ганани?
 -Ваъ. Адаз течир вуч ава къван? Гъа ви паб тушни?
 Гъаруна ихтилат зарафатдиз элкъуьрдай хъуьруьн авуна. Хъуруназ амукъайди къил юзуриз кисун хъана.

АкIизвай лифт

Нубатдин камар ягъунилай гугъуьнлиз кIвализ хквезвай Гъарунни Хъурун лифтинив агакъна.
 -Эвера файтундиз,- гъилер руфунал эцигна буйругъ гана Гъаруна.
 -Вуна эвера ман.
 -Гила зун-вун хъанани?
 -Ана къе чи къунши Шамсият акIанвайди тир. КIвачи-кIвачи хкаж жен.
 -Шамсият пуд лагъай гъавада авайди я, чун – муьжуьд, кIуьд лагъай гъавайра. КIвачи-кIвачи завай экъечIиз жедач.
 Мецикай «цIу» хкудна, Хъуруна лифтинин кнопкадал тIуб илисна.
 Атана лифт, къве патахъди ракIарарни ахъа хъана.
 -Буюр,- руфунилай алудай чапла гъил туькIуьрна Гъаруна.- Эверайди вун я, гъавиляй вун - вилик, зун - къулухъ.
 Мад сеферда мецикай «цIу» сес хкудна, Хъурун лифтиниз гъахъна. Амма Гъарун адан гугъуьнлиз атанач. Гъилер руфунал аламаз, хъуьрезвай вилер Хъурунал алкIурна, гелпя хъана.
 -Ша тIун! Абур вуч амалар я?- хъел эхзавай тегъерда рахана Хъурун.
 -АкIайтIа вуч ийида?- гъахънач Гъарун лифтиниз.- Де жуе ахлад, заз лифт рахкура...
 Хъурун хъфена. Ада Гъаруназ лифтни рахкурна.
 Алатна са шумуд декъикъа, Хъурунан телефондиз Гъарунан зенг атана.
 -АкIанани?- гъа-гъадал ацалтна хъуьрена Хъурун.- Ажеб хъаначни!
 -Зенг ая лифтерриз!- Гъарунан ажугълу сес рахана трубкада.
 -Жува ая!- мадни ажугълу хъана Хъурун.
 -Зун абурухъ галаз хъелзавайди я,- хъуьтуьл хъхъана Гъарунан сес.
 Амма Хъурунан сес ажугълуз амукъна:
 -Жуван мегофондила МТС-диз зенг ийиз кланзавач лагъ! Пул фида эхир!
 Трубка хкудна, Хъурун куьчейриз килигиз балхундал экъечIна.
 -Эхъ, идаз Хъурун гъамиша ахмакъ хъана кланзава. Ацукъ сур хътин мичIи лифтина. Атайла къведа лифтерар.

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

